2.2.1 2016-17

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINART STUDIES IMPACT FACTOR SJIF 2015 – 5.403 ISSN: 2319-4766

आहे. (१०) मध्यस्थ किंवा अडते मुक्त बाजारपेठ निर्माण करणे काळाची गरज आहे. (११) शेतकऱ्यांकडून थेट अन्नधान्य खरेदी करणे अतिशय गरजेचे आहे.

(१२) नुकसानझालेल्या पिकांसाठी भरीव नुकसान भरपाई त्वरीत देणे महत्त्वाचे आहे.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

९०.

भारतातील शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती व त्यावरील उपाय योजना

डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे

अर्थशास्त्र विभाग, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

प्रस्तावना :

कृषी हा भारताचा मुख्य व्यवसाय आहे. त्यामुळेच संपूर्ण जगामध्ये भारताला कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था म्हणून ओळखले जाते. देशातील ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते व त्यातील ६४ टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्षातकृषी व्यवसायात गुंतलेली आहे. म्हणजेच कृषी हे देशातील सर्वाधिक रोजगार उपलब्ध करुन देणारे क्षेत्र आहे. देशातील कृषीक्षेत्राचा एकूण राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये १३.९ टक्के (सन २०१३-१४) एवढा वाटा आहे.यावरुन कृषीक्षेत्राचा विकास झाला तरच देशाचा विकास होऊ शकतो हे स्पष्ट आहे. हे ओळखूनच महात्मा गांधी यांनी 'खेडयाकडे चला' असा नारा दिला होता. तसेच नियोजन काळात प्रत्येक पंचवार्षीक योजनांमध्ये कृषी विकास हा प्रमुख उद्देश राहीला आहे. परंतू असे असूनही देशातील शेतकऱ्यांच्या स्थितीमध्ये काही फार बदल झालेला दिसून येत नाही. आजही देशातील शेतकऱ्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागत आहे.

संशोधनाचा उद्देश :

देशातील शेतकऱ्यांच्या, आर्थिक तसेच सामाजिक स्थितीचा अभ्यास करुन त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी उपाय सूचविणे हा या प्रस्तूत संशोधनाचा मुख्य उद्देश आहे.

प्रस्तुत संशोधनाकरीता द्वितीय साधन-सामुग्रीचा आधार घेण्यात आलेला आहे. यामध्ये विविध समित्यांचे अहवाल, ग्रंथ, शोध निबंध तसेच वर्तमान पत्राचा आधार घेण्यात आला आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या :

ऐतिहासिक नोंदीनूसार प्राचीन कालावधीत तसेच मोगल कालावधीमध्ये देखील शेतकऱ्यांची स्थिती बिकटच होती. निसर्गावर आवलंबित्व, राजांचे जाचक कर यामुळे शेतकऱ्यांची परिस्थिती बिकट होती. प्राचीन काळातील अर्थशास्त्र या ग्रंथामध्ये याचे उल्लेख मिळतात. मोगल कालावधीमध्ये शेतकऱ्यांकडून मोठ्या प्रमाणात शेतसारा तसेच इतर जाचक कर वसूल केले जात असत. त्यानंतर भारतामध्ये व्यापारी दृष्टिकोनातून ब्रिटीशांनी सत्ता स्थापन केली. त्यांनी भारतातील मोठ्या प्रमाणावरील संपत्ती तसेच पांढरे सोने (कापूस) इंग्लंड मध्ये नेले. ब्रिटीशांनी जास्तित जास्त कापूस इंग्लडला नेता यावा यासाठी भारतातील शेतकऱ्यांसाठी सन १८७९ मध्ये Deccan Agriculturists Relif Act पारीत केला होता. परंतू असे होऊनही या कालावधीत ब्रिटीशांच्या जाचाला कंटाळून, नापिकीमूळे, सावकारी तसेच उत्पन्नापेक्षा खर्चाचे प्रमाण अधिक झाल्यामूळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या होत होत्या. या शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यांची नोंद ब्रिटीशांच्या कार्यालयामध्ये Injuries म्हणून होत असे. ब्रिटीश राजवटीत सन १८९७ मध्ये संपूण भारत प्रांतामध्ये प्रत्येकी १ लाख शेतकऱ्यांमागे आत्महत्येचे प्रमाण ७९ एवढे होते.[१]

स्वातंत्र्योत्तर कालावधीमध्येदेखील शेतकऱ्यांची ही परिस्थिती फारशी बदलली नाही. गणपती आणि व्यंकोबा राव यांनी[२] सन १९६६ मध्ये तामिळनाडू राज्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या केलेल्या अभ्यासावरुन तसेच नंदी[३] यांनी १९७९ मध्ये पश्चिम बंगाल राज्यातीलशेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या अभ्यासावरुन असे दिसून येते

की, [illegible] नैसर्गिक कारणांमूळे अनेक शेतकऱ्यांनी किटकनाशके प्राशन करुन आत्महत्या केल्या आहेत. आर. एस. हेगडे यांनी सन १९६२ ते १९७० या कालावधीमध्ये कर्नाटक राज्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा अभ्यास केला.[४] यावरुन असे दिसून येते की, या राज्यात प्रत्येकी १ लाँख शेतकऱ्यांमागे आत्महत्येचे प्रमाण ५.७ टक्के एवढे होते. रेड्डी यांनी सन १९८७ मध्ये केलेल्या अभ्यासावरुन आंध्रप्रदेशातील अनेक शेतकऱ्यांनी शेतीचे कमी आकारमान व कमी उत्पादकता या कारणांमुळे आत्महत्या केल्याचे आढळून येते.[५] त्यानंतर सन १९९० मध्ये पी. साईनाथ यांनी शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येच्या समस्येवर हिंदू टाईम्स मध्ये प्रकाश टाकला व या प्रश्नाला खऱ्या अर्थाने सामाजिक प्रश्न म्हणून वाचा फोडली.[६] त्यांनी आपल्या अभ्यासातून दरवर्षी १० हजार शेतकरी आत्महत्या करतात हे सरकारच्या निदर्शनास आणून दिले आणि तेंव्हापासून शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या प्रश्नाकडे सरकारने गांभीर्याने पाहण्यास सुरुवात केली. त्यातून देशामध्ये दरवर्षी किती शेतकरी आत्महत्या करतात याची स्वतंत्र नोंद घेण्याची जबाबदारी शासनाने सन १९९५ पासून राष्ट्रीय गुन्हे नोंदणी विभागावर टाकली. यातील नोंदीनूसार सन १९९५ ते २०१४ या कालावधीदरम्यान देशामध्ये २,९६,४६६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. सन १९९५ मध्ये १०,७२० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या होत्या. यामध्ये ८२९५ पुरुष तर २४२५ स्त्रीयांचा समावेश होता. यामध्ये सतत वाढ होऊन सन २०१४ मध्ये एकूण १२३६० शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे आढळून येते. ज्यामध्ये १०८८९ पुरुष तर १४७१ स्त्रीयांचा समावेश आहे. या कालवधीदरम्यान सर्वात जास्त शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या सन २००४ मध्ये (१८२४१) झाल्या तर त्या खालोखाल सन २००२ मध्ये (१७९७१) झाल्याचे आढळून येते.[७]

राज्यनिहाय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचा अभ्यास करता असे दिसून येते की,सन २०१२ मध्ये सर्वात जास्त महाराष्ट्र राज्यामध्ये ३७८६ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या होत्या. त्याखालोखाल आंध्रप्रदेश (२५७२), कर्नाटक (१८७५), मध्यप्रदेश (११७२), केरळ (१०८१), उत्तर प्रदेश (७४५), गुजरात (५६४), तामिळनाडू (४९९), आसाम (३४४), हरियाणा (२७६), राजस्थान (२१०) इ. राज्यामध्येदेखील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या आहेत. जी राज्ये प्रगतशील मानली जातात त्या राज्यामध्येदेखील शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्याचे दिसूनयेते.[८]

शेतकऱ्यांच्या या आत्महत्येची प्रमुख दोन कारणे सांगता येतील. १) नैसर्गिक कारण व २) मानव निर्मित कारण.सतत पडणारा दुष्काळ, अतिवृष्टी, पिकांना आग लागणे, चोरी होणे, टोळधाड, दुबार पेरणी इ. नैसर्गिक कारणांमुळे शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नूकसान होते. या नैराश्येतून अनेक शेतकरी आत्महत्या करतांना आढळून येतात. देशामधील विविध अभ्यासावरुन सर्वाधिक शेतकरी हे नैसर्गिक कारणांमूळे पिकांचे नूकसानझाल्यामूळे आत्महत्या करतांना आढळून येतात.तर मानवनिर्मित कारणामध्ये सावकारी कर्ज, कौटूंबीक कारणे, उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त, व्यसनाधिनता, भ्रष्टाचार इ. कारणे आढळून येतात. मानवनिर्मित कारणामध्ये सर्वाधिक कर्जबाजारीपणामूळे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या केलेल्या आढळून येतात.[९]

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यारोखण्यासाठी कर्जमाफी, विजबिल माफी, शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणात कृषी वस्तूच्या खरेदीसाठी अनूदान, बँकाना एकूण पतपूरवठयाच्या ४० टक्के शेतकऱ्यांना कर्ज देण्याची सक्ती, सिंचनाच्या सुविधेकरीता आर्थिक मदत इ. शासनाने अनेक उपाययोजना केल्या. ३० जून २००६ मध्ये केंद्र व राज्य शासनाने मिळून ७१२करोड रु. शेतकऱ्यांचे कर्ज माफ केले. तसेच नंतर मनमोहन सिंह यांनी विदर्भातील शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत जाहीर केली. सध्याच्या सरकारने तर सन २०२२ पर्यत शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याचा उद्देश समोर ठेवून त्यादिशेने उपाययोजना केल्या जात आहेत. एवढी आर्थिक मदत करुनदेखील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीमध्ये सुधारणा होतांना दिसून येत नाहीत. कारण या विविध योजनांचा सर्वाधिक फायदा प्रगतशिल शेतकऱ्यांनाच झाल्याचे आढळून येते. तर लहान व सिमांत शेतकऱ्यांना याचा फायदा होतांना दिसून येत नाही. त्यासाठी शासनाने पुढील उपाययोजना केल्यास निश्चितपणे देशातील सर्वच शेतकऱ्यांना याचा फायदा होवून देशातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कमी होण्यास मदत होवू शकेल.

शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारण्यासाठी उपाययोजना :

१) कृषीक्षेत्राच्या शिक्षणावर भर :

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded * UMRI Pin-431 807 (Maharashtra) *

भारतातील सुमारे ७० टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहते ज्यांचा प्रमुख व्यवसाय हा शेती आहे. यापैकी जवळपास ६४ टक्के लोकसंख्या प्रत्यक्षात कृषीक्षेत्रावर अवलंबून आहे. असे असूनही कृषीक्षेत्राचे शिक्षण देणारी महाविद्यालय व विद्यापीठे खूप नगण्य आहेत. आणि जी आहेत त्यामध्येही गुणवत्तेचे शिक्षण व संशोधन होताना दिसून येत नाही. जागतिकीकरणाच्या काळामध्ये कृषीक्षेत्रात होणारे नवनविन बदल, नविन तंत्रज्ञान याचा प्रचार व प्रसार करण्याचे कार्य तसेच त्यावर संशोधन करण्याचे कार्य या विद्यापीठांचे असते. परंतू तसे [illegible] येत नाही. त्यामूळे कृषीक्षेत्राची अवस्था कांही राज्यांमध्ये वगळता इत्तर सर्वच राज्यांमध्ये जशीच्या तशी दिसून येते. ज्या राज्यांमध्ये कृषीक्षेत्रामध्ये बदल घडून आले नाहीत त्या राज्यांमध्येशेतकऱ्यांची स्थिती बिकट आहे. त्यामूळे येथील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येचे प्रमाणदेखील जास्त आहे.

२) **पिकांचे योग्य नियोजन** :भारतामध्ये आजही पिकांच्या आवश्यकतेनूसार जमिनीचे व्यवस्थापन करण्याची पद्धत किंवा धोरण दिसून येत नाही. देशाला स्वातंत्र्य मिळून ७० वर्ष होत आहेत परंतू तरीही जमिनीचे व पिकांचे व्यवस्थापन शासनाला करता आले नाही. त्यामूळे एकाचप्रकारचे पिक सर्व शेतकरी घेतात. परिणाम: विशिष्ट प्रकारच्या पिकांचे उत्पादन कधी जास्त तर कधी कमी होते. त्यामूळे मागणी-पूरवठ्याच्या नियमानूसार पूरवठा जास्त होतो व किंमती कमी होतात. त्यामूळे शेतकऱ्यांचे मोठे आर्थिक नूकसान होते. अनेकदा तर त्यांचा उत्पादन खर्च देखील भरुन निघत नाही.

त्यासाठी सरकारने योग्य असे पिकांचे नियोजन केले पाहीजे. त्याकरीता देशामध्ये कोणत्या अन्नधान्याची कमतरता आहे? आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत कोणत्या पिकास जास्त मागणी आहे? आपल्याकडे कोणत्या वस्तूचा मुबलक साठा आहे? नसल्यास किती उत्पादनाची आवश्यकता आहे? कोणते पिक कोणत्या राज्यात जास्त येऊ शकेल? इ. चा योग्य अभ्यासकरुन स्थानिक शेतकऱ्यांना तसे पिक घेण्यासाठी प्रोत्याहित केले पाहिजे. जेणेकरुन विभिन्न ठिकाणी किंवा राज्यांमध्ये विविध पिकांचे उत्पादन घेतले जाईल तसेच त्यांच्या पिकांना मागणी-पूरवठ्यानूसार योग्य किंमतदेखील प्राप्त होऊ शकेल.

तसेच ज्या पिकांचे उत्पादन घेतले जाणार आहे त्यासाठी आवश्यक असणारी बी-बियाणे, खते, किटकनाशके, सिंचन इ. ची योग्य ती सुविधा सरकारने उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. ज्याठिकाणी सिंचनाची व्यवस्था होऊ शकत नाही अशा ठिकाणी कमी पाण्यावर येणारी पिके घेतली जावीत किंवा तसे संशोधीत बियाणे शासनाने शेतकऱ्यांना उपलब्ध करुन दिली पाहिजे. शेतकरी वेळेवर पिकांची लागवड करतात का? योग्य वेळी कापणी करतात का? योग्य वेळी फवारणी करतात का? बी-बियाणे, खते, किटकनाशके कोणती व किती वापरतात? हे कृषीतज्ञांच्या देखरेखीखाली काम झाले पाहिजे. जेणेकरुन कृषी उत्पादनात व शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकेल तसेच शेतकरीदेखील प्रशिक्षत होऊ शकेल.

३) भूमी अधिग्रहण कायद्यामध्ये बदलाची आवश्यकता :

औद्योगिक विकास, पायाभूत सुविधा, घरकूल योजना इत्यादी करीता कृषी योग्य भूमीचा वापर करणे कटाक्षाणे टाळले पाहिजे. या घटकांसाठी कृषीयोग्य जमीनीचा वापर केला जात असल्यामूळे कृषीक्षेत्राचे प्रमाण कमी होऊन शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नाचा स्त्रोत नाहिसा होत आहे व या नैराश्येतून शेतकरी आत्महत्या करीत आहेत. त्यामूळे सरकारने अशा जमीनीच्या अधिग्रहण कायद्यामध्ये बदल करुन जी जमीन कृषी योग्य नाही ती जमीन पायाभूत सुविधांकरीता उपलब्ध करुन दिली पाहिजे

४) ग्रामीण भागामध्ये सहकारी कृषी केंद्रांची स्थापना :

प्रत्येक गाव पातळीवर सहकारी तत्वावर कृषीक्षेत्राला मदत करण्यासाठी कृषी केंद्राची स्थापना करण्यात यावी. याचे संपूर्ण व्यवस्थापन गावातील लोकांनी करावे. या सहकारी कृषी केंद्रामार्फत गावातील शेतकऱ्यांना रोख रक्कमेच्या स्वरुपातील कर्जाऐवजी बी-बियाणे, खते, किटकनाशके, सिंचनाची साधने इ. स्वरुपात कर्जपूरवठा करण्यात यावा. जेणेकरुन त्यांना दिल्याजाणाऱ्या कर्जाचा उत्पादक कार्यासाठी उपयोग होवू शकेल. तसेच या सहकारी केंद्रामार्फतशेतकऱ्यांना ट्रॅक्टर, मळणीयंत्र, फवारणी यंत्र इ. भाडेतत्वावर उपलब्ध करुन देण्यात यावे.

कारण ही साधने लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना विकत घेणे परवडत नाहीत. परिणाम: ते देखील शेतीमध्ये तंत्रज्ञानाच्या व यंत्राच्या सहाय्याने शेतीकरुन अधिकाधिक उत्पादन घेऊ शकतील.

अशा वस्तूंच्या स्वरुपात शेतकऱ्यांना कर्ज दिल्यामूळे त्यांचे संपूर्ण कर्ज उत्पादक कार्यासाठी खर्च होऊन ते अधिकाधिक उत्पादन घेऊ शकतात जेणेकरुन उत्पन्नात वाढ होऊन ते आत्महत्येकडे वळणार नाहीत.

५) **पिक विम्याची व्याप्ती वाढवावी :** देशातील सर्वच्या सर्व शेतकरी पिक विमा घेतील यासाठी तसेच पिक विम्याची व्याप्ती वाढविण्यासाठी शासनाने प्रयत्न केले पाहिजेत. ज्या शेतकऱ्यांच्या पिकांचे नूकसान अतिवृष्टी, दुष्काळ, आग, चोरी इ. पासून होईल त्यांना तात्काळ व योग्य तेवढी आर्थिक मदत मिळावयास हवी. जेणेकरुन शेतकऱ्यांना ५ ते ६ महिने मेहनतकरुन घेतलेल्या पिकाचा खर्च भरुन निघू शकेल व त्यापासून मिळणारे अपेक्षित उत्पन्न त्याला मिळू शकेल. सद्यपरिस्थितीमध्ये ५० टक्के पेक्षा जास्त पिकांचे नूकसान झाले तरच त्यांना आर्थिक मोबदला मिळतो पण तोही पूर्ण मिळत नाही. तसेच नूकसान झालेल्या सर्व शेतकऱ्यांना विम्याचा लाभ मिळत नाही. जेंव्हा सर्वच्या सर्व शेतकऱ्यांना आर्थिक लाभ कसा करुन देता येईल यासाठी शासनाने प्रयत्न केले पाहिजेत. तरच शेतकऱ्यांचे आर्थिक नूकसान होणार नाही व त्यामूळे ते आत्महत्येस प्रवृत्त होणार नाहीत.

६) **कर्जपूरवठ्यामध्ये सुधारणा :**

शेतकऱ्यांना उत्पादक आणि अनुत्पादक या दोन्ही कार्यासाठी कर्जाची आवश्यकता असते. त्याकरीता सहकारी तसेच व्यापारी बँकांनी शेतकऱ्यांना कमी व्याजदरात कर्जाचा पूरवठा केला पाहिजे. अनेकवेळा मोठ्या शेतकऱ्यांना हवे तेवढे व पाहिजे तेंव्हा कर्ज उपलब्ध होते. परंतू लहान व सीमांत शेतकऱ्यांना वेळेवर व आवश्यक तेवढे कर्ज मिळत नाही. त्यासाठी सरकारने योग्य धोरण अवलंबविले पाहिजे. बँका आवश्यक तेवढा कर्जपूरवठा करीत नसल्यामूळे शेतकरी सावकारांकडून अव्वाच्या सव्वा व्याजदराने कर्ज घेतात व कर्जाच्या सापळयात अडकतात. स्वातंत्र्योत्तर काळापासून शासनाने शेतकऱ्यांनी सावकारांकडून कर्ज न घेण्यासाठी अनेक प्रयत्न केले परंतू यामध्ये त्यांना पूर्णतः यश आले नाही. आजही अनेक शेतकरी सावकारांच्या कर्जापोटी आत्महत्या करतांना दिसून येतात.

पारदर्शी खरेदी-विक्रीची व्यवस्था :

देशामध्ये जेंव्हा शेतमाल बाजारपेठेमध्ये येतो तेंव्हा त्या शेतमालाचे भाव कमी होतात व याचा फायदा मध्यस्ती दलाल घेतात. ते कमी किंमतीमध्ये शेतकऱ्यांकडील माल विकत घेतात व त्याचा साठा करुन किंमत वाढल्यास तो माल विकतात. त्यामूळे शेतकऱ्यांसाठी शेती हा नूकसानीचा व्यवसाय ठरत आहे. देशामध्ये कोणत्याही औद्योगिक वस्तूंची किंमत ही तीच्या मागणी-पूरवठयावरुन ठरते परंतू कृषी वस्तूंच्या किंमती मात्र मध्यस्ती ठरवतात. ही खूप खेदाची गोष्ट आहे. यामध्येही नाशवंत वस्तूंच्या बाबतीत तर शेतकरी असहाय्य ठरतात व जमेल त्या किंमतीला शेतमाल विकतात. अनेकदा तर खर्चदेखील भरुन निघत नाही. अशावेळी शेतकरी आपला माल रस्त्यावर फेकून रोष व्यक्त करतात. त्यामूळे देशातील खरेदी-विक्रीची व्यवस्था मजबूत आणि पारदर्शी बनविणे आवश्यक आहे. त्याकरीता दलालांचे उच्चाटन करुन शेतकऱ्यांना थेट माल विक्री करण्याचे स्वातंत्र्य दिले पाहिजे. जेणेकरुन तो मागणी-पूरवठयानूसार आपल्या वस्तूंच्या किंमती स्वतः ठरवू शकेल.

७) **ग्रामीण भागात कृषी आधारीत उद्योगांची स्थापना :**

शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारावयाची असेल तर त्याकरीता शेतामध्ये पिकवीत असलेल्या शेतमालास स्थानिक पातळीवरच बाजारपेठ उपलब्ध झाली पाहिजे. त्यासाठी शेतमालावर आधारीत उद्योगधंदे (तांदूळ उद्योग, तेल मिल, दालमिल, फळ प्रक्रिया उद्योग, चिप्स उद्योग, लोणचे उद्योग, गहू प्रक्रिया उद्योग इ.) स्थानिक पातळीवर स्थापन होणे आवश्यक आहे. त्यामूळे शेतकऱ्यांचा शेतमाल स्थानिक बाजारपेठेत विकल्या जाईल व त्याची त्यांना दलालाशिवाय योग्य किंमत प्राप्त होईल. तसेच असे स्थानिक पातळीवर उद्योग स्थापन झाल्यामूळे शेतीवरील अतिरीक्त ताण कमी होईल व रोजगारामध्येदेखील वाढ होईल. जेणेकरुन शेतकरी कुटूंबाच्या

सुधारु शकेल. अशाप्रकारच्या लघु आणि कुटीर उद्योगाच्या उत्पन्नामध्ये वाढ घेऊन त्यांची आर्थिक स्थिती सुधारु शकेल. अशाप्रकारच्या लघु आणि कुटीर उद्योगाचा शेतकऱ्यांना फायदा होऊ शकतो.

८) शेतीपूरक व्यवसायासाठी प्रोत्साहन :

शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थिती सुधारण्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांना शेतीपूरक व्यवसायासाठी प्रोत्साहन दिले पाहिजे. कुकूटपालन, फलोत्पादन, फुलोत्पादन, पशूपालन, मत्स्यपालन, वनशेती इ. शेतीपूरक व्यवसायापासून शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ होऊ शकते. सरकारने अशा शेतीपूरक व्यवसायासाठी विशेष व कमी व्याजदराने कर्जाची उपलब्धता करुन द्यावी जेणेकरुन सर्व शेतकऱ्यांना असे कर्ज घेणे व शेतीपूरक व्यवसाय करणे सोईस्कर होईल.

९) राष्ट्रीय हवामान दक्षता विभागाची आवश्यकता :

देशामध्ये हवामान बदलामूळे शेतकऱ्यांचे मोठे नूकसान होते. कमी पाऊस किंवा जास्त पावसामूळे शेतकऱ्यांवर दुबार-तिबार पेरणीचे संकट कोसळते तसेच पाऊस कमी किंवा जास्त झाल्यास पिकास पाणी कमी पडून किंवा जास्त होऊन पिके हातातून जातात. यामूळे शेतकऱ्यांना मोठा आर्थिक ताण सहन करावा लागतो. अनेक शेतकरी कर्ज काढून पेरणी करतात त्यांना हा दुबार पेरणीचा खर्च सोसवत नाही व अशा स्थितीमध्ये नैराश्यातून ते आत्महत्या करतात.

त्यामूळे देशात राष्ट्रीय स्तरावर तसेच राज्य, जिल्हा स्तरावर हवामान अंदाज दर्शविणाऱ्या विभागाची स्थापना करण्यात यावी. या विभागामार्फत पावसाचे अंदाज, पाऊस कमी किंवा जास्त पडणार याचे अंदाज दर्शविण्यात यावे जेणेकरुन त्या अंदाजानूसार शेतकऱ्यांना पिकांच्या रचनेमध्ये बदल करणे शक्य होईल व त्यांचे आर्थिक नूकसान होणार नाही.

वरील प्रकारच्या शासनाने उपाययोजना केल्यास निश्चतच शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ होऊन त्यांची सामाजिक व आर्थिक स्थिती सुधारेल व ते आत्महत्येकडे वळणार नाहीत.

संदर्भ :

Deccan Agriculturists Relief Act, XVII of 1879, Government Central Press, Bombay (1982)
Ganpathi M. N. and Venkoba Rao (1966), A Study of Suicide in Madurai, Journal of Medical Association, Vol. 46, p. 18-23.
Nandi (1979), Is Suicide Preventable by Restricting the Availability of lethal agents? A rural survey of West Bangal, Indian Journal of Psychiatry, Vol. 21, p. 251-255.
Hegde R. S. (1980), Suicide in rural Community, Indian Journal of Psychiatry, Vol. 22, p. 368-370.
Ratna Reddy (1993), New Technology in agriculture and changing size productivity relationships : A Study of Andhra Pradesh, Indian Journal of Agricultural Economics, Vol. 48 (4), p. 637-648.
P. Sainath : How states fudge the data on decling farmers suicides.
National Crime Report Bureau, ADSI Report Annual 2014, Government of India, p. 242.
National Crime Report Bureau, ADSI Report Annual 2012, Government of India.
Gruere G. nad Sengupta D. (2011). BT cotton and farmer suicides in India : An evidence based assessment, The journal of Developing studies, Vol. 47 (27), p. 316-337.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 4.002(IIJIF) | Printing Area International Research journal | March 2017 Issue-27, Vol-01 | 01

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Dist Nanded
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

International Multilingual Research Journal

Printing Area

ISSN 2394-5303

March 2017, Issue-27, Vol-01

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

Co-Editor
Dr. Ravindranath Kewat
(M.A. Ph.D.)

Asst. Professor
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Dist. Nanded

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

Sahebrao Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra) ... Nanded

Index

1) A Study of Emotional Maturity of Student-teachers with respect to Educational....
Dr. Nikhat Afroz, Burhanpur M.P. || 08

2) PROBLEMS AND PROSPECT OF IMPLEMENTATION OF RURAL DEVELOPMENT PROGRAMMES
Dr. Bhanu Hazarika, Changsari || 12

3) Misuses of coins invite shortage: An overview of Indian Currency
Mr.Umeshchandra Gulabrao Patil, Shirpur, Dist. Dhule (M.S.) || 16

4) Multiculturalism in Anita Desai's Bye - Bye Blackbird
Dr. Ajay R. Tengse-Shrinivas S.Gadhe, Nanded.(M.S.) || 18

5) Language vitality & endangerment: the status of Thanjavur Marathi
Manasi Kelkar, , New Delhi || 22

6) HISTORY OF MUNAGALA SAMASTHANAM
Dr. P. Lingaiah, Khammam || 27

7) Premchand & his Contribution to Urdu Fiction
Dr. Sandeep Ranbhirker, Bandarsindri, Kishangarh, Rajasthan || 32

8) CONTRIBUTION OF CHH. RAJASHREEE SHAHU MAHARAJ IN THE EDUCATIONAL......
SABLE VANITA BHASKAR, Aurangabad. || 37

9) Effect of Indian traditional activities on the psychomotor development of....
Prof. Anil A. Deshmukh, Amravati. || 39

10) HISTORY OF BETHAVOLU MAKTHA
Dr. P. Lingaiah, Khammam || 44

11) To study relationship between School Adjustment & Academic Achievement of Higher Secondary....
Prof. V. S. Puranik, Shirpur, Dhule. || 47

12) A STUDY OF EMOTIONAL INTELLIGENCE AMONG COLLEGE STUDENTS
Vitore Kalpana R.-Dr. Raypure S.E. Aurangabad (M.S.) || 50

13) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील सेवाक्षेत्राची भुमिका
प्रा. डॉ. एन.के.मुळे, ता. माजलगांव जि. बीड || 53

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

5. TO TUG OUT PLACE OF FORMER COIN:

Because of shortage of coins artificial inflation is created. Rs.5 coin is taking place of rs.2 coin due to shortage of 50paise and Rs.1 and similar on next prices which come between Rs.5 to Rs.20.

6. UNWILLINGLY BUY:

Retailersor shop grocers returns chocolates and shampoo sachets on the exchange of Rs.1 and Rs.2. this is unwilling buying of such thing due to shortage of coins.

CONCLUSION:

Misuses of coins are harmful for economy, further we cannot say or determine what proportion of it which disappears from economy is. But misuses are helping somewhere to shortage, and shortage of coins arises problem in the purchases of small things and in the travelling.

REFERECES:

- Tatyanchathokla (18th Edition) PST STI ASST Purvparikshamargdharshak (Spardha Vishwa Prakashan)
- www.lifehack.org
- www.indianexpress.com
- https://www.quora.com
- www.thehindu.com
- www.popsugar.com
- https://en.wikipedia.org

❑❑❑

04

Multiculturalism in Anita Desai's Bye - Bye Blackbird

Dr. Ajay R. Tengse
Head, Asso. Professor in English.P.G. Dept.
Yeshwant Mahavidyalaya, Nanded.(M.S.)

Shrinivas S.Gadhe
Head, Asst. Professor in English U.G. Dept.
L.B.D.Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Nanded

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Umri Dist. Nanded

****

Abstract

Anita Desai is one of the most outstanding woman novelists in Indian writing in English today. She has won several awards for her writing such as Padam Bushan (2014), Sahitya Academic Award and national and International Prize so on. The multicultural aspects of literature are shown in the works of different writers in their different languages. In Bye - Bye Blackbird, there are characters who are product, of two different cultures and nationalities India and England. In similar ways, they react to the problem of multiculturalism. The novel explores the consciousness of the 'Blackbird' the Indian immigrants to England. The cultural factors exert tremendous pressure on Sarah to marry Adit, an Indian settler in England. It is neither absorbed or affected native culture. The novel deals with cross cultural marriage.

The effect of multiculturalism in literature has been reflected in so many ways. Both, the fiction and the poetry have been trying to highlight the multicultural role played by society in their works. The study of the Indian literary historiography clearly indicates the wider

horizon of literature. The multicultural aspect of literature is shown in the works of different writers in their different languages. The regional writers have been trying to make use of vernaculars to invite a large number of readers who may not be able to read a foreign language but are able to read their vernaculars. Anita Desai is known for her lucid, finely crafted novels about life in contemporary India. She tries to look for the deep desires, emotions and feelings felt by her characters and shows them as the influencing factor behind their action. She, basically, portrays the plight of modern woman in the existing man-dominated society where she makes an effort to voice herself. She has come across their culture their language, their food habits the forms of their entertainment, their oddities and eccentricities and their perversities.

The present paper tries to explore multicultural aspects of Anita Desai's writing by specially concentrating on her particular novel. She is one of the outstanding woman novelists in Indian writing in English today. She has won several awards for her writing. She has recently been awarded Padma Bhushan (2014). She is a fellow of the Royal Society of Literature, the American Academy of arts and letters and of Griton college, Cambridge. She writes for the New York Review of books. She has been shortlisted for Booker Prize for her fiction: Fasting, Feasting in 1999. She has been also honoured with National and International Prizes and so on. She has been awarded Alber to Maravia Prize for literature in Italy (2000). Bensol Medal of Royal Society of literature in 2003, Winifred Holtby Memorial Prize for Fire on the Mountain in 1978 and finally she has got the highest award in Indian literature known as Sahitya Academy Award for her great novel Fire on the Mountain in 1978. She finds place in book reviews, journals, interviews and seminars.

The theme of official multicultural occupies the major part of her fiction. Most of her characters feel alienated and ensiled even if the stay is crowd yet they never feel the lack of culture around them. Her fiction can be analyzed by taking into consideration the psychological motivations of her novels as psychic, ruminations, flashback, diary - entries, self analysis, rumbling of dialogues and descriptions of places and people. The multicultural is also often used to refer to non European immigrant groups in countries such as the United States, Canada, Austrilia, and New Zealand Multiculturalism as the view that the various cultures in society merit equal and scholarly interest and specified its locus in the united states in the 1970s, 1980s and 1990s. It is a combination of many streams. It is a Sangam that flows towards ocean which pacifies everything.

The polyphonic voice of the people their customs, traditions a way of life etc. are beautifully reflected in the multicultural literature. In simplest way, as John Kibble says, "This could means one culture+ second culture+ third culture+ or many culture within culture i.e. sub culture+ subculture+ ...... or combination of both". For LUSO: multiculturalism can be best explained by reference to its three most prominent paradigms i.e. collectivism, Egalitarianism and Diversity. In short, Multiculturalism is a negotiation between two or more cultures within the country and beyond it. The stream of Indian literature, originated from Vedic literature passing through the passages of spiritual and devotional spots, roots on nationalist consciousness and national movements during the colonial period, is the post colonial India. We witness a tension between tradition and modernity, Indianans and westernization. Therefore, it is a representative multicultural novel of contemporary India written in elegant style. The contemporary variations in their multicultural literatures in India are available in their multicultural forms.

Anita Desai's novel Bye – Bye Blackbird,

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Pin-431807, Dist. Nanded (Maharashtra)

Published in 1971 portrays the plight of Indian immigrants in London. The novel is in three parts 'Arrival', 'Discovery' and 'Recognition' and 'Departure'. The first part deals with Dev arrives in England for higher studies, stays with Adit and Sarah. He is perturbed when he finds Indians humiliated in both public and private places. In the second part is concerned Dev is changed. He begins to feel a charm for the country. The third part is about Adit develops home sickness for India. Dev stays on there (England).Adit and Dev are in the major part of the novel. Both of them are two poles of the thematic burden of enchantment and disenchantment of England. Adit analyses his fascination for England in the following way: "I like the pubs, I like freedom a man has here-economic freedom /social freedom/ and I like the Thames. I like old Ma. Jenkins who cleans my rooms see the dark aspect of Adit's love and the bright aspect of Dev's hatred but we have their cheerfulness" (Bye-Bye Blackbird). While focusing on this issue, Ramchandra Rao rightly says, "Since the novel is about Indians living in England, the author makes a very valiant attempt to create the English environment. The rich, Visual imagination of Mrs. Desai is once again at its best".

The first part of the novel describes Dev-Adit wrangles in which Dev condems England and Adit highly prasies it. Adit loves England. He is happy there. He likes and goes to Govert Garden Opera House. He feels like a millionare. He likes the girls there and dancing with them. He commends thatched cottages, British History and The Times Newspaper. He enjoys pubs, social economic freedom. In the second part "Discovery and Recognition", Dev wanders about in London like a tourist. He undergoes a slow change. He is impressed by the Battered power station. He thinks of all the long programmers of music, theatre, cinema and art exhibitions that he sees in the papers. The novelist describes comments, "It's a strange summer in which he is the bewildered alien, charmed observer, the outraged outsider a thrilled sight seer all at once and in successio With this slow change, Dev feels a strange se of schizophrenia expressive of his existent dilemma, as to whether he should stay on England or return to India, his homeland. Dev perfectly aware of the schizophrenia that inflicting all Indians abroad. At times they invit it, at times they fight it. Dev decides to stay an marries Sarah. In third part "Departure" of the novel, Adit's attitude towards England has a sea house. He has disturbing nostalgia for his homeland. It develops by his visit to his in laws, the Roscommon James. Adit's homesickness corrodes his heart. He longs for Indian landscape of vastness and wilderness, sunrise and sunset. He is fed up with narrow parochial life of an Indian immigrant in England.

In the newspaper, the statement quotes, "Anita Desai touches on a very real problem a facet of "east is east" and "west is west" which has been hitherto little explored in novel form". In this novel there are a number of Indians as well as English characters. Among the Indians, apart from Dev and Adit, there are Samar, Bella, Jasbir, Mala, Swami, and Krishnamurthy. Interesting English characters are Sarah, Emma Moffit, The Rascommon James, Christine Langford and the Millers. Dev, Adit and Sarah are only developed characters. The remaining are unrealised caricatures. In Bye – Bye Blackbird there are characters who are product of two different cultures and nationalities of India and England. In similar ways, they react to the problem of multiculturalism. Desai's acute use of detail to present a culture and its psychology shows her comprehensive vision. The novel explores the consciousness of the blackbirds, the Indian immigrants to England. The cultural factors exert tremendous pressure on Sarah to marry Adit, an Indian settler in England. The novel deals with cross cultural marriage. Sarah suffers from a state of spiritual

or mental division because the two different cultures break her from within. She also suffers from a sense of separation, attachment and detachment. Sarah marries with an alien and has been estranged from her own folk. The novelist unmasks her anguish by depicting as, "She had become nameless she had shed her name as she had shed her ancestry and identity, and she sat there, staring, as though she watched them disappear" (P 31). She accepts to live in a conservative community even though she is totally alien to it. Sarah is a typical case of cultural exile more so after her marriage with Adit, "But Sarah and Bella sat in stiff silence, their Anglo Saxon face impassive. They had learnt exactly how much of this foreign world was theirs and had given up their early attempts, made out of curiosity and a desire to join, to interpret jokes which seemed to depend entirely on such matters as a Bengali's accent or a Punjabi's habits or a Bihar's intellectual limitations which they naturally had no experience or comprehension" (P 25). She makes positive effort to connect herself to India. Her journey to India is a final move towards personal wholeness.

To sum up, it seems that the novel Bye-Bye Blackbird throws light on the theme of multiculturalism. It refers to the conflicts and reconciliation of two cultures. It is mainly Indian on one hand and American or European on the other hand. It is on personal or social levels in the matters of love, sex and marriage. Adit is fascinated by Indian culture so that he decides to return to India with his wife Sarah. Towards the end of the novel, the things are changed. Adit begins to be nostalgic for India and gets gradually disenchanted with the new place, England Dev, who had difficulty in adjustment begins to settle drown there. However, the alienation, which she realizes, points out that she wants to be true to herself, caring even in the least for her identity. She makes positive effort to connect herself to India. Her journey to India is a final move towards personal wholeness. Finally he says,

"Pack up all my cares and woe,
Here I go singing low,
Bye-Bye Blackbird,
where somebody cares for me,
Sugar is sweet and so is she,
Bye-Bye Blackbird".(Bye-Bye Blackbird)

References

- Desai, Anita. Bye – Bye Blackbird. New Delhi: Orient Paperback,2006.
- Dominic, K.V. Multicultural Literature of India. Jaipur: Yking Books, 2015.
- Jha, Jai Ram & S.G. Duwarah. The Enduring art of Anita Desai. Jaipur: Aadi Publications, 2015.
- Joshi, Prakash. Anita Desai A Critical Perspective. Kanpur : Maya Parkashan, 2014.
- Sharma, Ram and Agarwal, Gunjan. Themes and Techniques in Multicultural Literature in English. Jaipur : Aadi Publications, 2015.
- Singh, R. A. Anita Desai: Bye - Bye Blackbird a Critical Study. Bareilly: Prakash Book Depot, 2005.
- Bhikhu, Parekh. Rethinking Multiculturalism. New York : Palgrave Publishers Ltd., 2000.
- Philip, Anne. Multiculturalism Without Culture. Oxford : Princeton University Press, 2007.

❑❑❑

Asst. Professor
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Mahavidyalaya, Umri
Tq. Umri Dist. Nanded

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. (M.S.)

2.2.1
3

Volume - 5 | Issue - 2 | August - 2017

RESEARCH DIRECTION

UGC APPROVED

International Recognition Interdisciplinary Research Journal

Impact Factor 5.1723(UIF)

ISSN 2321-5488

वारकरी संतांचे अभंग : एक सांस्कृतिक संचित

स्वर्ग लोकांहूनी आले हे अभंग | धाडियले सांग तुम्हांलागी ||

डॉ. संभाजी जाधव

मराठी विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, ता. उमरी, जि. नांदेड.

सारांश :- 'ऋषिसंस्कृती' हा शब्द आपल्याकडे खुप जुना आहे व तो आपल्या परिचयाचा आहे. त्यातून एक भव्यदिव्य अशा पौराणिक काळाचे चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे राहते. ऋषीचा धीरगंभीरपणा, आश्रम, गुरुकुल त्यांचे आज्ञाधारक शिष्य व कडक शिस्त, कठोर शिक्षा या बाबी पुराणवाङ्मयात आढळतात...

Editor - In - Chief - S.P. Rajguru

ISSN 2321-5488

RESEARCH DIRECTIONS

A Multi-Disciplinary Peer-Reviewed International Research Journal

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

EDITOR IN CHIEF

S.P. RAJGURU
Asst. Prof. (Dept. of English)

ADVISORY BOARD

Dr. Shrikant Yelegaonkar
Annie John
Santosh Kumar Behera

Debabrata Debnath
T. Manichander
Mr. Sanjeev Kumar Mishra

T. N. Kolekar
Saket Raman
Ajit Mondal

Kavita bollu
Lavyana Channa
Vidya Miskin

Research Directions

ISSN NO:- 2321-5488 Impact Factor : 5.1723(UIF) Vol.- 5, Issue - 2, August -2017

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Sr. No	Title And Name Of The Author (S)	Page No
1	Indian Police And Indian Police Act 1861 Ashok Shravan Bagul	1
2	Comprehensive Health Insurance Scheme – A Study D. Pushpalatha and Dr. A. Saleem Batcha	4
3	Diversity Of Ants - Habitats Of Nice Indian Aquatic Bird Life Sanctuary Dr. Anju Verma	9
4	Stress Management Among Ites Employees – A Study With Special Reference To Tiruchirappalli City, Tamil Nadu Dr. D. Muthusamy and Kavinila. A	14
5	A Study On Effect Of Some Variables On Job Involvement Of Teacher Educators Of Teacher Education Institutions Of Hyderabad Karnataka Region) Dr. Iqbal Shaik.	18
6	Demand For Small States And Indian Federalism Dr. Mallikarjun K.Konin	23
7	Human Rights Violation Dr. Michael Khindo	27

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mah... UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

8	Commercial Banks Performance Breaks Up By NPAS In India? Dr. Prakash Sutar and Sandhyarani Gaduge	29
9	Effect Of Exercise Programme On Physical Fitness Of The Urban And Rural School Boys Of District, Panna (M.P.) Dr. Puspendra Kumar Pandey and Dr. Dhruv Kumar Dwivedi	34
10	Evaluation Study Of Targeted Public Distribution System In Chhattisgarh Gyanesh Kumar and Dr. Manisha Dubey	40
11	A Search For Identity In Ralph Ellison's *JUNETEENTH* M. Kamalam and Dr. N. S.Vijayalakshmi	49
12	Landscape, Women And Nature In The Poetry Of Linda Hogan Miss. Priyanka M. Jadhav	52
13	Romantic Love In The Novel Talking It Over By Julian Barnes Mr. Dattatraya G. Shahane	60
14	The Inner Conflict Of The Protogonist In "Time Present" Dr. V. Vijay Sarthi	64
15	Impact Of Cross Border Terrorism On Indo-Pak Peace Process Dr. Ran Vijay Singh	69
16	वारकरी संतांचे अभंग : एक सांस्कृतिक संचित डॉ. संभाजी जाधव	73

ISSN: 2321-5488 IMPACT FACTOR : 5.1723(UIF) VOLUME - 5 | ISSUE - 2 | AUGUST - 2017

RESEARCH DIRECTIONS

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 Maharashtra

वारकरी संतांचे अभंग : एक सांस्कृतिक संचित

डॉ. संभाजी जाधव
मराठी विभाग प्रमुख ,कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, ता. उमरी, जि. नांदेड.

प्रस्तावना :

'ऋषिसंस्कृती' हा शब्द आपल्याकडे खुप जुना आहे व तो आपल्या परिचयाचा आहे. त्यातून एक भव्यदिव्य अशा पौराणिक काळाचे चित्र आपल्या नजरेसमोर उभे राहते. ऋषीचा धीरगंभीरपणा, आश्रम, गुरुकुलं त्यांचे आज्ञाधारक शिष्य व कडक शिस्त, कठोर शिक्षा या बाबी पुराणवाङ्मयात आढळतात. याच्याभोवती पौराणिकतेचे अद्भुत वलय असते; पण हा काळ उलटून गेल्यावर संतांचे युग दिसते. संतांनी वाणीने व लेखणीने एक कालखंड व्यापलेला दिसतो. त्यातूनच संतांची संस्कृती उदयाला आली. भारतभर विविध भाषांत, धर्मात अनेक पंथ उदयाला आले. त्यांनी ऋषिसंस्कृतीभोवती असलेले अद्भुततेच वलय आपल्या संस्कृतीभोवती निर्माण होऊ दिले नाही. यातून संतसंस्कृती आकार घेऊ लागली.

संतसंस्कृती ही ऋषिसंस्कृतीपेक्षा पूर्णतः भिन्न आहे. ती जनसामान्यांत मिसळणारी, जातवर्णास विरोध करणारी, संसारी माणसांना संसार अधिक चांगला कसा करावा, ही शिकवण देणारी होती. "संत हे जनसामान्यांतलेच असून, ते जनसमुदायातच राहत. आपण त्यांच्यापैकीच एक आहोत, ही त्यांची धारणा व मानसिकता होती. त्यामुळं ज्यांच्यामध्ये आपण राहतो, त्यांचंच प्रबोधन नि त्यांचाच उद्धार करण्याचं व्रत संतांनी घेतलं होतं. संतसंस्कृतीच्या उदयाचे मूलस्त्रोत संतांच्या या सामाजिक मानसिकतेत आढळतात. स्वोद्धाराप्रमाणंच लोकोद्धार हे संतसंस्कृतीचं प्रमुख उद्दिष्ट होतं. त्यामुळं संत लोकांतच राहिले. त्यांच्या सुखदःखांशी समरस झाले. त्यांच्या ऐहिक समस्या संतांना माहीत होत्या. त्यासाठी संतांनी त्यांना मार्गदर्शन केलं जनहिताचा कळवळा हाही संतसंस्कृतीच्या उद्गमाचा एक महत्त्वाचा मूलस्त्रोत होता. संतसंस्कृतीचं उद्दिष्ट स्वतःचं नि जनसामान्यांचं पारमार्थिक कल्याणच नव्हतं का? ऋषिसंस्कृतीच्या या कार्याची कक्षा अधिक रुंदावलेली होती. अधिक व्यापक होती. त्यामुळं जनसामान्यांपासून दूरवर जाऊन आश्रमात न राहता वस्त्यावस्त्यांत, घराघरांत, गावागावांत संत राहिले. संतसंस्कृतीचा जनसंपर्क आणि जनसंवाद अधिक व्यापक होता, तो यामुळंच. संतसंस्कृतीनं पारमार्थिक कल्याण व ऐहिक कल्याण यांचा सुंदर समन्वय साधला."[1] डॉ. यु. म. पठाण यांच्या या मतामुळे संतसंस्कृती ही पारंपरिक संस्कृतीपेक्षा श्रेष्ठ व सामान्य माणसांना अधिक जवळची होती, हे स्पष्ट होते. त्यामुळे संतसंस्कृतीचा एक प्रभाव जनमानसावर पडला. संतांनी संन्यस्त आणि संसारी जीवन यांत समन्वय साधून लोकांची मन जोडण्याचे काम केले. पारंपरिक संस्कृतीबद्दल आदर बाळगत, त्यातील अनिष्ट परंपरांना बाजूला सारत संतांनी संतसंस्कृती निर्माण केली. आपण समाजाचा एक भाग आहोत ही जाणीव करून दिली. त्यामुळे जनसामान्यांपासून दूर जंगलात न जाता त्यांच्यासोबतच राहून मिळून-मिसळून प्रबोधनाचे कार्य केले. संतांच्या या कार्यामुळे सांसारिकांना मोठा दिलासा मिळाला. संतसंस्कृती ही अशी लोकांतूनच उगम पावली, लोकांत मिसळली, लोकांच्या सुख-दुःखात सहभागी झाली. लोकांच्या कल्याणासाठी काम करणारी, लोकांच्यासाठी तळमळ करणारी संस्कृती निर्माण झाली. त्यामुळे अनेक शतकांपासून संतांविषयी व त्यांनी सांगितलेल्या आचार-विचारांविषयी जनमानसात आजही प्रचंड आदर असल्याचे दिसून येते.

संतसंस्कृतीला एक नैतिक अधिष्ठान आहे. जनसंवाद, सहनशीलता, कष्टाळूपणा, प्रामाणिकपणा, प्रेमळता या बळावर समाजातील विविध घटकांमध्ये नैतिक अधिष्ठान निर्माण करण्याची ताकद तिच्यात आहे. ही संतसंस्कृतीची बलस्थाने आहेत. संतसंस्कृतीने कधीही लौकिक जीवन नाकारले नाही; पण त्यातील अतिरेकीपणास विरोध केला. "ऐहिक जीवन जगणं गरजेचं बनून त्या जीवनातील प्रापंचिक कर्तव्य पार पाडणं ही आपली कौटुंबिक, सामाजिक नि नैतिक जबाबदारी आहे, हे संतसंस्कृतीनं समाजाला शिकविलं. प्रपंचापासून दूर पळून न जाता, तो कसा चांगल्या प्रकारे करावा, याचे वस्तुपाठ काही संतांनी स्वतःच प्रपंच करून दिले."[2] यामुळे संतसंस्कृती ही सामान्य माणसांना आपली संस्कृती वाटली. याशिवाय संतसंस्कृतीने लोकशाही जीवनपद्धतीतील धर्मनिरपेक्षतेला आवश्यक असलेली मूल्ये दिली. अशा मूल्यरुजवणुकीमुळे

VOLUME - 5| ISSUE - 2 | AUGUST - 2017

पारंपरिक संस्कृतीपेक्षा ती सुदृढ ठरली. त्यामुळे समाजातील खालच्या थरातील व्यक्ती धीट झाली. धर्मातील अनिष्ट रूढीविरुद्ध धीटपणे आपले दुःख व्यक्त करू लागली. त्यातून परंपराविरोधी विचार धीटपणे मांडण्याची एक परंपरा निर्माण झाली.

भिन्न प्रकारचे आचारविचार आणि श्रद्धा असलेल्या लोकसमूहाला समाजाचा एक भाग म्हणून स्वीकारण्याचे काम संतसंस्कृतीने केले. त्यातून सार्वजनिक पातळीवर वादविवाद करण्याची, वैचारिक संवाद साधण्याची, कधी कीर्तनातून तर कधी अभंगातून परंपरेपेक्षा वेगळे विचार मांडण्याची आणि मान्य नसल्यास सहन करण्याची एक परंपरा संतसंस्कृतीने निर्माण केली. यामुळे तत्कालीन सामाजिक जग साकार झाले व त्यातून संतसंस्कृतीचे स्वरूप तयार झाले. संतांच्या या संस्कृतीमुळे तत्कालीन सामाजिक, धार्मिक व राजकीय जीवनावर खोल परिणाम झाला.

संतांच्यानंतर हे कार्य संतसाहित्याने केले व ते आजही करीत आहे. संतसंस्कृतीची परंपरा आजच्या लोकशाहीच्या विकासाला आणि धर्मनिरपेक्षता रुजवण्याला अत्यंत उपयुक्त आहे, असे वाटते. समाजाला शांतीच्या संदेशाबरोबरच उदात्त व आदर्श जीवनपद्धतीची शिकवणही संतसंस्कृतीने दिली. आपल्या कर्तव्यापासून दूर न जाता प्रामाणिकपणाने आपल्या वाट्याला जे काम आले आहे, ते केले पाहिजे, हा विचार रुजविला. "संतसंस्कृतीनं केवळ कर्तव्यपरायणतेचं भानच समाजाला दिलं नाही तर हे जीवन कसं जगावं, किती चांगल्या प्रकारे जगावं त्या उदात्त जीवनशैलीचंही भानं दिलं. प्रत्येकात सत्प्रवृत्ती असतात नि दुष्प्रवृत्ती असतात. दुष्प्रवृत्तींना नकार नि सत्प्रवृत्तींना होकार देण्याची मानसिकता संतसंस्कृतीनं समाजात निर्माण केली, हे तिचे थोर उपकार होत. संतसंस्कृतीनं पवित्र विचारसंहिता नि आचारसंहिता निर्माण केली व समाजाच्या आचारविचारांना योग्य दिशा देऊन त्यातील भरकटलेपणा नाहीसा केला. त्यामुळं समाजातील स्खलनप्रवृत्तीला, काही प्रमाणात का होईना, आळा बसला."[3] आपल्या वाणीने आणि आचरण व लेखणीने समाजाला अनेक उच्च, आदर्श विचार संतसंस्कृतीने दिले. योग्य-अयोग्य ओळखून योग्य विचारांची निवड करण्याचे बौद्धिक स्वातंत्र्य संतसंस्कृतीने दिले. असा भव्य वारसा आजही चालू असल्याचे दिसते.

संत ज्ञानेश्वरांच्या अभंगातून तत्कालीन संस्कृतीचे प्रतिबिंब पडले आहे. प्रचलित असलेल्या परंपरा व त्या काळात समाजाची असलेली गरज याकडे ज्ञानेश्वरांचे बारकाईने लक्ष होते. त्यांनी समाजाची गरज ओळखली होती. त्यामुळे आदर्श समाज अपेक्षिलेला दिसून येतो. समाजापासून दूर न जाता आपण काहीतरी केले पाहिजे, असे त्यांना वाटत असावे. त्यातून त्यांनी सामाजिक समतोल साधून समता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. यातून त्यांची दूरदृष्टी दिसून येते. समतेच्या पुरस्काराबरोबरच त्यांनी लोकभाषा आणि लोकसंस्था यांना महत्त्व देऊन त्यांच्या रक्षणाचे कार्य केले. श्रीविठ्ठलाचे महत्व जाणून ज्ञानेश्वरांनी त्यांच्या वर्णनासाठी स्वतंत्र अभंगरचना केली. ते म्हणतात, "आकार उकार मकर करिती हा विचार ।परि विठ्ठलु अपरंपर न कळे रया ।।१।। संतांचे संगति प्रेमाचा कल्लोळा । आनंदे गोपाळामाजिं खेळे ।।२।। बाळे भोळे भक्त गाताती साबडें । त्यांचे प्रेम आवडे विठोबासी ।।३।।"[4] श्रीविठ्ठलाची व्यापकता एवढी आहे की, त्यास समजणे अशक्य आहे. भोळ्या भक्तांचे प्रेम त्याला आवडते. सामाजिक जीवनातील सामान्य माणसांना असलेला विठ्ठलाचा मानसिक स्तरावरील आधार हा त्यांचे लौकिक जीवन सुधारणारा, त्यात चैतन्य भरणारा आहे.

संत ज्ञानेश्वरांप्रमाणेच संत नामदेव अतिशय जागरूक असून, त्यांनी सूक्ष्मपणे समाजाचे निरीक्षण केले होते. तत्कालीन समाजजीवनाचे, त्याच्या सांस्कृतिक अंगाचे चित्रण त्यांनी अभंगातून केले आहे. संस्कृतीचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी त्यांनी कीर्तनाची निर्मिती करून तिच्याद्वारे सांस्कृतिक सवर्धन व नैतिक मूल्यांची जपणूक केली. त्यामुळे समाजात सत्प्रवृत्ती वाढीस लागून विकृतीला आळा बसला.

संत नामदेवांनी 'श्रीविठ्ठलमाहात्म्य', 'संतमहिमा', 'आदि, तीर्थावळी व समाधी' या अभंगांतून समाजास केलेला उपदेश, दिलेली शिकवण त्यांच्या मनातील सन्हदय तळमळ पाहताना नामदेवांची अनेक रूपे आपल्यासमोर येतात. श्रीविठ्ठलाच्या माध्यमातून कृष्णाच्या काळ्या रंगाचे वर्णन करताना म्हणतात, "सांवळीसी तनु बरवी । सांवळे वृंदावन मिरवी । सांवळ्याशा तुहसी कानीं । मंजुरिया । कोवळिया ।।२।। सांवळीशी कंठी माळ । सांवळे न्हदयीं पदक विशाळ । (अभंग क्र.२५२),रात्रकाळी घागर काळी । यमुनाजळेंही काळी वो माय ।।१।। बुथ काळी बिलवर काळी । गळां मोतीं एकावळी काळीवो माय ।।२।। (अभंग क्र.२५५) "[5] यात काळ्या रंगाची आसक्ती दिसून येते. शिवाय सांस्कृतिक चिन्ह तुळशीमाळ हेही येते. त्यांनी विठ्ठलाची सामान्य माणसाप्रति जवळीकता वाढविल्याचे जाणवते. रात्र, घागर, जळ, बुंथ, बिलवर हे सर्व काळे असूनही सामान्य माणसाच्या जीवनाशी अतिशय जवळीक असलेले दिसून येतात.

नामदेवांनी 'आदि, तीर्थावळी व समाधी' यांतून तेराव्या शतकात महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक जीवनात घडून आलेल्या न्हदयद्रावक प्रसंगांचे वर्णन केले आहे. या प्रसंगात सत्यता असल्याचे जाणवते. कारण नामदेव या घटनांचे प्रत्यक्ष साक्षीदार होते. तीर्थक्षेत्रे फिरताना त्यांना इ ानेश्वरांचा सहवास लाभला व त्यातून दोघांची मने जुळली; पण नंतर ज्ञानेश्वर समाधी घेणार म्हणताच नामदेवांच्या मनाची होणारी घालमेल त्यांच्या अभंगातून व्यक्त होते. संत निवृत्तिनाथांच्या मनाची वेदना अत्यंत समर्पकपणे मांडताना ते म्हणतात, "निवृत्तिदेव म्हणे करितां समाधान । कांही केल्या मन राहात नाहीं ।।१।। बांधल्या तळ्याचा फूटलासे पाट । ओघ बारा वाट मुरडती ।।२।। बांधल्या पेंढीचा सुटलासे आळा । तृण रानेमाळा पांगलेस ।।३।।"[6] ज्ञानदेवांविषयी त्यांच्या मनात अत्यंत आदरभाव होता. त्यामुळे त्यांच्या जीवनातील प्रत्येक घटना ते अतिशय मन ओतून चित्रित करताना दिसतात.

संत नामदेवांच्या सहवासात संत जनाबाईही संतत्वाच्या पदाला पोहचली. जनाबाईच्या अभंगात तत्कालीन स्त्रीजीवनाचे प्रातिनिधिक चित्रण आले असून तत्कालीन स्त्रीचा सामाजिक दर्जा, व्यथा, कष्टमय जीवन, जबाबदारी या सर्व अंगांचे चित्रण तिच्या अभंगातून आले आहे. "कौटुंबिक गरजा भागवण्यासाठी रक्ताचे पाणी करणारी महाराष्ट्रीय स्त्री त्या श्रांत अवस्थेतही पुराणधर्माचा संस्कृतिपोषक ठेवा आपल्या प्राणाच्या मोलाने जतन करीत आली आहे. संस्कृतीचे रक्षण नकळत करणारी ही महाराष्ट्रीय स्त्री आपल्याला जनीच्या अभंगांत स्पष्टपणे दिसते. ही ज्वलंत संस्कृतिनिष्ठा महाराष्ट्रीय स्त्री-जातीत असल्यामुळे तर इस्लामी संस्कृतीचे आक्रमण हिंदू गृहांच्या उंबरठ्याच्या आत होऊ शकले नाही."[7]

संत सेनामहाराज यांच्या अभंगातून तत्कालीन समाजातील सांस्कृतिक जीवनाचे अनेक निर्देश आढळतात. विठ्ठलभक्ती, अवतीभोवतीची माणसे, परिस्थिती, तीर्थक्षेत्रे, दैवते, स्त्रीजीवन, न्हावी समाजातील संकेत, खेळ यांतून सांस्कृतिक जीवनाचे दर्शन घडते. विठ्ठलाविषयी भाव व्यक्त करताना ते म्हणतात, "आम्हां हेचि अळंकार । कंठी हार तुळशीचें ।।१।। नाम घेऊ विठोबाचें । म्हणवू डिंगर तयाचें ।।२।। चित्तीं चाड

VOLUME - 5| ISSUE - 2 | AUGUST- 2017

Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

नाही । न धरूं आणिकाची कांही ।।३।। सकळ सुख त्यांचे पायीं ।।५।।"[८] अलंकाराविषयी ओझरता उल्लेख यातून दिसतो. याचा अर्थ, तत्कालीन समाजात विविध अलंकार प्रचलित असावेत. सेनामहाराजांचा तर प्रत्यक्ष राजासोबत संपर्क आला होता. त्यामुळे त्यांनी अनेक प्रकारचे अलंकार पाहिले असावेत. पण, समाजात असाही वर्ग होता की, तो अत्यंत गरिबीत जीवन कंठीत असावा. त्यामुळे तुळशीचा हार हाच आमचा अलंकार असून, या अलंकारातून मोक्षप्राप्तीपर्यंत जाता येते, हा विचार समाजाला आधार देणारा आहे. शिवाय त्या काळातील खेळ, करमणूक यांविषयीचे काही उल्लेख त्यांच्या अभंगात सापडतात. 'धूतकर्म खेळावा सारीपाट' यावरून तत्कालीन तरुणात द्युत खेळ, सारीपाट व नृत्यविशेष प्रचलित असावेत.

संत माणकोजी बोधला यांच्या अभंगातून सण-वार, उत्सव, लोकजीवनातील पूजा-विधी व मंदिरांचे उल्लेख सापडतात. पंढरपूरचे महत्त्व तत्कालात अधिक होते, हेही जाणवते. ते म्हणतात, "वर्षाचा दिन आनंद झाला । आनंदाचें सुख संतमेळा मिळाला ।।१।। वर्षाचा सण आम्हा नित्य दिवाळी । भावें भक्त ओवाळीसाधुसंत ।।२।। सेवा मुख आम्हां नित्य ते भोजनीं । आम्ही तुष्ट मनीं जेवितां सदा ।।३।। बोधला म्हणे आम्हा जाहला निरोप । पंढरपुरीं आहे आमुचा मायबाप ।।४।।"[९] दिवाळी सणाचे महत्त्व तत्कालीन समाजात अधिक होते. साधुसंतांचे समाजातील स्थानही मोठे असावे. कारण त्यांना ओवाळण्याच्या उल्लेखावरून ते जाणवते.

संत चोखा मेळा व त्यांच्या परिवारातील संतांच्या अभंगातून विविध सांस्कृतिक खुणा जाणवतात. तुळशीवृंदावन, नाममहिमा, आदरातिथ्य, अधिकार अशा विविध स्वरूपांच्या तत्कालीन समाजातील सांस्कृतिक परंपरांचा उल्लेख अभंगातून आला आहे. अनेक अभंगांतून कर्म, धर्म, विधी, निषेध यांचे स्वरूप सांगून, त्यांचे समाजातील महत्त्व फारसे नसून, देहातच देव आहे, हा महत्त्वपूर्ण विचार ते मांडतात. तत्कालीन समाजातील आदरातिथ्याचे स्वरूप त्यांच्या पुढील अभंगातून व्यक्त होते "विठोबा पाहुणा आला आमुचे घरा । निंबलोण करा जीवेंभावे ।।१।। पंचप्राणज्योत ओंवाळुनी आरती । ओवाळिला पती रखुमाईचा ।।२।। षड्रस पक्वान्नें विस्तारले ताट ।"[१०] यात विठोबाचे आदरातिथ्य करण्यासाठी चोखा मेळ्यांनी तत्कालीन समाजात उच्च दर्जाचे आदरातिथ्य जे असेल त्याचा वापर करून विठोबाविषयी असलेला भाव व्यक्त केला. पण, त्यासाठी तत्कालीन समाजजीवनातील प्रचलित सांस्कृतिक परंपरेचा वापर केला. यावरून तत्कालीन समाजजीवनात प्रिय व्यक्तीचे आदरातिथ्य करण्यासाठी निंबलोण करून आरती ओवाळली जात असावी व त्यास पक्वान्नांचे ताट दिले जात असावे, हे दिसते.

संत एकनाथांनी महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक व धार्मिकदृष्ट्या महत्त्व असलेल्या पंढरपूर व श्रीविठ्ठलाविषयी सखोल असे लेखन केले आहे. अभंग लेखनापूर्वी त्यांना त्यांच्या तात्त्विक ग्रंथात या दोन्ही आदरस्थानी असलेल्यांविषयी लेखन करणे शक्य झाले नाही म्हणून त्यांनी स्वतंत्र असे स्फूट व अभंगलेखन केले. त्यातून त्यांनी 'पंढरीमाहात्म्य', 'विठ्ठलमाहात्म्य' बरोबरच 'कीर्तनमहिमा' ही चित्रित केला आहे. अनेक पौराणिक कथानके रचून, परंपरेचा आदर करून ती पुनरूज्जीवित केली. 'ज्ञानेश्वरी'चे समाजातील महत्त्व जाणून तिची संशोधित प्रत तयार केली.

सांस्कृतिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण असलेले व समाजजीवनातील लोककलावंत वासुदेव, पांगुळ, कोल्हाटी, डोंबारी, वाघ्या यांचे रूपकासाठी वापर करून तत्कालीन सांस्कृतिक दर्शन घडविले आहे. शिवाय शिमगा, होळी या सणांचाही रूपकासाठी वापर केला आहे. सांस्कृतिक व सामाजिक जीवनातील प्रचलित असलेल्या पक्षी-प्राणी, पिंगळा, वटवाघूळ, टिटवी, विंचू यांची संकेतविषयक रूपकेही उपदेशाकरिता वापरून तत्कालीन समाजजीवनातील त्यांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

तत्कालीन समाजजीवनातील महत्त्वपूर्ण असलेले वेद, पुराण, शास्त्र यांचा सांस्कृतिक जीवनावर प्रभाव जाणवतो. ते म्हणतात, "वेदांचा विवेक शास्त्रांचा हा बोध । तो हा परमानंद विठ्ठलमूर्ती ।।१।। पुराणासी वाड साधनाचें कोड । तें गोडाचे गोड विठ्ठलमूर्ती ।।२।।"[११] विठ्ठलाचे समाजातील व सांस्कृतिक जीवनातील महत्त्व यावरून लक्षात येते. वेद, शास्त्र, पुराण यांचा संगम म्हणजे विठ्ठल होय. वारकरी या एका छताखाली जमत. तेथे जातपात नव्हती. यातून तत्कालीन सांस्कृतिक एकात्मता दिसून येते.

संत एकनाथांनी उपवास, पारणे यांची दखल घेतली. सर्व जातीतील लोक परमेश्वरप्राप्तीसाठी साधन म्हणून याचा वापर करतात. हे ते जाणत होते. पण तसे काही करण्याची आवश्यकता नसून 'सुखे येतो नारायणघरा' असे ते म्हणतात. तत्कालीन जीवनात संतांना महत्त्व दिसून येते. ते म्हणतात, "संत ते देव देव ते संत । ऐसा हेत दोघांचा ।।१।। देवते संत संत ते देव । हाचि भाव दोघांचा ।।२।। संताविण देवा कोण । संत ते जाण देवासी ।।३।। फळपुष्प एका पाठी । एका जनार्दनी राहाटी ।।४।।"[१२] समाजाचे सांस्कृतिक भरणपोषण संतांनी केले असून, संत हेंच दिशा दाखविणारे, अभिरुची उंचावणारे, सांस्कृतिक जीवन समृद्ध करणारे आहेत, असे वाटते. संतांत देवत्व पाहणारा समाज केवळमोक्ष प्राप्तीची अपेक्षा ठेवून होता, असे म्हणणे परिपूर्ण वाटत नाही. कारण आजही सांस्कृतिक जीवन समृद्ध करणाऱ्या कलावंतास समाज देवत्व बहाल करतो. तीच भूमिका मध्यकालीन समाजाची आहे.

संत तुकाराम यांची अभंगरचना सांस्कृतिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वपूर्ण असून, त्यांनी संस्कृतीच्या अनेक अंगांत फेररचना करण्याचा प्रयत्न केला. समाजावरील धार्मिक, सामाजिक, सांस्कृतिक बंधने सैल करून समाजास मोकळा संवाद करण्यास प्रेरित केले. "संस्कृती ही मुळातच रचण्याची गोष्ट आहे. ती संवादातून जन्माला येणारी घटना आहे. संवाद बंदिवान होतो तेव्हा संस्कृती थिजते. याउलट खुल्या संवादातल्या देवघेवीतून नवी सांस्कृतिक मूल्ये रुजतात आणि संस्कृती प्रवाही होते."[१३] तुकारामांनी संस्कृतीतील थिजलेपण दूर करून तिला प्रवाही केले, असे जाणवते. जनमानसाशी संवाद केला. त्यास बोलण्यास प्रवृत्त केले. सामान्य माणसापासून धर्म, ज्ञानभाषा दूर गेली होती. त्यांना एकत्र आणण्याचा प्रयत्न केला. वेदाध्ययन करण्यांचा अधिकार नसताना अभंगातून वेदांचा अर्थ सांगितला. धर्मक्षेत्रावरील वाढलेली मक्तेदारी पाहून त्याविरुद्ध बंड करून धर्मक्षेत्र खुले करण्याचा प्रयत्न केला. कर्मकांड नाकारताना तीर्थक्षेत्राचे महत्व कमी केले. हे सर्व प्रयत्न सांस्कृतिक पुनर्रचना आहे, असे वाटते.

त्यांनी समाजातील प्रचलित असलेल्या अनेक प्रथा-परंपरांच्या मुळाशी जाऊन विचार केला व त्याचे खरे रूप समाजासमोर आणले. 'विटाळ' हा त्या काळी प्रचलित होता त्याविषयी तुकाराम म्हणतात, "विटाळ तो परद्रव्य परनाही । येथुनि जो दुरी सोवळा तो ।।१।। गद्य पद्य कांही न धरावी उपाधी । स्वाधीनचि बुद्धि करूनी ठेवा ।।२।। विचारांचें कांही करावे स्वहित । पापंपुण्यातीत भांडवल ।।३।। तुका म्हणे न लगे

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807

जावें वनांतरा । विश्व विश्वंभरा सारिखेचि ।।४।।''[१४] विटाळ हा परद्रव्य, परनारीचा धरा. त्या विचारानेच स्वहित होते. परमेश्वरप्राप्तीसाठी सोवळेओवळे पाळण्याची आवश्यकता नाही किंवा वनात जाण्याची गरज नसून विश्व आणि विश्वंभर सारखेच आहेत, हा विचारच अनेक प्रथा नाकारून नवी मूल्ये रुजवणारा आहे.

राजसत्तेने धर्मरक्षण व सांस्कृतिक रक्षण होते; पण तुकारामांच्या काळात राजसत्ता परकीय असल्याने धर्मरक्षण व सांस्कृतिक रक्षण होत नव्हते. ते कार्य त्यांनी पाखंडखंडण करून धर्मशुद्धी व सांस्कृतिक शुद्धी करून केले. तुकाराम म्हणतात, ''टिळा टोपी उंच दावी । जगी मी एक गोसावी ।।१।। अवघा वरपंग सारा । पोटी विषयांचा थारा ।।२।। मुद्रा लाविती कोरोनि । मन व्हावयासी जनीं।।३।।''[१५] अंगावर टिळा, टोपी घालून मी साधुपुरुष आहे, असे वर दाखवून, आत मात्र विषयवासना ठेवणाऱ्यांच्या ढोंगीपणावर प्रहार करून समाजातील अपप्रवृत्तीला रोखण्याचा ते प्रयत्न करतात. ''याच संतवीराने वारकरी मंदिरावर कळस चढविला, अशी साक्ष बहेणाबाईंनी आपल्या अभंगातून दिली आहे. स्वत: अत्यंत हालअपेष्टा सोसून, स्वत:च्या संसारावर स्वहस्ते अग्नी ठेवून, याच वारकरी शूराने हा पुण्यधर्म वाढता केला.''[१६] हा उद्‌गार तुकारामांच्या कार्याची दखल घेणारा आहे. त्यांनी सांस्कृतिक शुद्धी व जतन अशी दुहेरी कामगिरी करून सामाजिक संवर्धन केले. त्यांच्या अनेक अभंगांत तत्कालीन समाजातील मनोरंजनाची कोणती साधने होती, याचे अनेक उल्लेख येतात, ''बाळपणें ऐसीं वरूषें गेली बारा । खेळतां या पोरा नाना मतें ।।१।। विटू दांडू चेंडू लगोऱ्या वाघोडी । चंपे पेंड घडी एकीबेकी ।।२।। हमाम हुंबरी पकव्याच्या बारे । खेळें जंगी भोंवरे चुंबाचुंबी ।।३।। सेलडेरा आणि निसरभेंवडी । उचली बाळें धोंडी अंगबळें ।।४।।''[१७] तत्कालीन समाजात विविध खेळ प्रचलित होते. विटीदांडू, चेंडू, लगोऱ्या, वाघोडी, चंपे, पेंडघडी, एकीबेकी, हमामा,हुंबरी, पकव्याचीबारे, जंगी भोवरे, चुंबाचुंबी, निसरभेवडी, अंगबळाने दगड उचलणे हे खेळाचे प्रकार पाहून तत्कालीन समाज सांस्कृतिकदृष्ट्या किती समृद्ध होता, हे लक्षात येते.

एकूणच, वारकरी संतांनी समाजाला एक नवी जीवनदृष्टी देऊन सांस्कृतिक ठेवा जतन केला. त्याला योग्य वळण लावले. तत्कालीन समाजातील अनिष्टता दूर केली. हा ठेवा आजच्या समाजाला उपयुक्त आहे.

संदर्भ सूची

०१. डॉ. पठाण यु. म., संतसाहित्य: नवचिंतन, दिलीपराज प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २०११, पृष्ठ-१०८-१०९.
०२. तत्रैव, पृष्ठ-११०.
०३. तत्रैव, पृष्ठ-११०.
०४. श्री सकलसंतवाणी (खंड पहिला), गीता प्रेस, गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-३१.
०५. दांडेकर शं. वा. (संपा.), श्री नामदेव गाथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००८, पृष्ठ-९५.
०६. तत्रैव, पृष्ठ-४५०.
०७. चिटणीस व कार्यकारिणी (संपा.) श्री संत जनाबाई शिक्षण संस्था, गंगाखेड, संत जनाबाई चरित्र व काव्य, अनमोल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती १९७६, पृष्ठ-२५.
०८. श्री सकलसंतवाणी (खंड पहिला), गीता प्रेस, गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-२७१.
०९. श्री सकलसंतवाणी (खंड पहिला), गीता प्रेस, गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण,पृष्ठ-२९१.
१०. तत्रैव, पृष्ठ-३०४.
११. कलसंतवाणी (खंड दुसरा), गीता प्रेस गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-८७.
१२. तत्रैव, पृष्ठ-१७१.
१३. पाटील म. सु., तुकाराम अंतर्बाह्य संघर्षाची अनुभवरूपे, शाद्वल प्रकाशन, मुंबई, आवृत्ती पहिली २००४, पृष्ठ-११८ (प्रस्तावना).
१४. बेणारे गोपाळराव गोविंद(संपा.), सार्थ तुकाराम गाथा, शारदा साहित्य, पुणे,पृष्ठ-१४२-१४३.
१५. तत्रैव, पृष्ठ-४५१.
१६. डॉ. दातार मुकुंद, वारकरी संप्रदायाची प्रस्थानत्रयी, स्नेहल प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती २००८, पृष्ठ-२६९.
१७. बेणारे गोपाळराव गोविंद(संपा.), सार्थ तुकाराम गाथा, शारदा साहित्य, पुणे,पृष्ठ-४८५.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

ISSN: 2277-3665 IMPACT FACTOR : 5.3149(UIF) VOLUME - 6 | ISSUE - 9 | SEPTEMBER - 2017

ACADEMIC SPORTS SCHOLARS

AFFECT OF MODERN ERA IN SPORTS

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * UMRI Pin-431807 (Maharashtra) *

Dr. Ingle Baliram Hanmantrao
Director of Sports, Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar College, Umri.

ABSTRACT :

Physical Education is the most vital part of our education in the world of Globalization. It is presented in the nineteenth century. We can't complete our life without physical education. It is the obligatory part our life. With the dawn of the twentieth century, the first rays of light shone upon this continent of enlighten people of the importance of physical fitness and a scientific physical education. It was the YMCA in India which played a major role in spreading the new concept. We know the importance of the physical education like the following proves: Health is the key of successes and health is wealth.' It goes to the credit of America which produced great physical educational missionaries and the United Kingdom which sent great educationists to India.

KEYWORDS :*Physical Education , physical fitness , Globalization.*

INTRODUCTION

In this paper, I try to an attempt impact of Globalization on physical educations which influencent the human life. We have done pioneering work in the field of physical education in India and other countries in the East. A young Americas, H.C .Buck then doing physical education work at Wichita, kanas, came to India in Sept. 1918 to take service as physical director at the central YMCA, Madras, like that all over in India the physical education rapidly spread scatter. The great scholar of physical education is known as H.C.Buck says," He found in physical education a field where all the races and creeds of the world can come together and meet in the worship of those qualities of love and forgiveness, beauty and splendor, truth and justice, equanimity and kindness which are essential for a good life.' The instructors were ignorant and ill- paid. There was no attempt to provide for much less to teach games to pupils. In fact, even in this country it was a common belief that the battle of waterloo was won on the playfields of Eton and harrow. No serious effort was, however, made to give thought to the questions of the health and efficiency of the school child.

The paper is presented the importance of the basic goals of physical education which should aim to provide skilled leadership, adequate facilities and ample time for affording full opportunity for individuals and groups to participate in situation that are physically wholesome, mentally stimulating and satisfying and socially sound. This implies a thorough understanding of the nature and needs of the participants and the implementation of a programmed utilizing activities and facilities catering to these interests and needs. There are various fundamental objects of physical education like protection and improvement of health and the development of organic fitness. Increase is strength and neuron-muscular control. Development of desirable social attitudes and standards or conduct. Acquisition of skills, habits and attitudes in a variety of physical

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 Maharashtra

activities which will contribute to whole some and enjoyable leisure puisure pursuits. Its aims are manifold. The emphasis is generally laid o its preventive medical aspect: physical training should promote health and develop-physical strength and endurance. It also has subsidiary aims the importance of which varies from one country to another.

I am trying to find out the popular forms of games in physical education from all over the world gymnastics from the monasteries of china; Indian breathing and concentration exercises ball games from the Indians and from the middle ages in Europe, the tournaments of chivalry; the swimming sports of the south sea Islanders; skiing from the la;;s and Scandinavians; canoering from the Eskimds. In this globalization world, the latest evidence for this observation comes from the soviet vnion and Bharat. We can see today that the form of English sport, with its contests and games and its spirit of "fairness" has spread to nearly every country I the world probably as one manifestation of a uniform and universal culture. Throughout the world, however, discussion takes place on the influence of sport on physical training and a modern physical training without sport is today in conceivable. Every child, says gessell," sits before he stands; he babbles before he talks, he fabricates before he tells the truth; he draws a circle before he draws a square, he is selfish before he is altruistic, he is dependent on others before he achieves dependence self".

Physical Education is needful to the every child and girls in school as well as colleges. It increases the power of mind and power of health soon. In this globalization world people became lazy and dull, so they need to maintain their good health. That is possible only for physical Education and training of education. From then on, his education, his vocation, his marriage even, and much if not all, of his moral and emotional life were determined for him by a series of rules and by a continuous social conditioning that allowed little possibility of emerging from" the station to which god had called him". Thus one finds much discussion of vocational to fit in to the world of work and of selection or allocation to various forms of secondary studies considered mainly as a more or less efficient process of enabling the schools to receive the kind of pupils which they can educate in a pre determine d way. "Child guidance too has become almost synonymous with the treatment of problem children. As is perhaps natural in such circumstances, the various kinds of services of guidance and those who staff them have tended more and more to become specialized and to be separated from the schools and form responsibility for the growth of society itself.

In Europe and North America, for example, the need of easing the transition from home to school and college have been recognized. Tests of school and college readiness of reading readiness reception classes, nursery schools and classes all exist and are becoming more and more widely used. Many schools, in America, Austria, Canada, Britain, France and India soon, make use of cumulative record cars which serve as a means of recording the observations of different teachers upon the growth of their pupils and which may be the basis of curricular or methodological modifications. Communities change, for good or for ill, they offer more or fewer possibilities to individual participants. We in Europe and probably in the world generally, are committed to rapid change and to the humanistic concept that all human being are of equal value though of different capacities. This implies that guidance's services must also be concerned with the situation towards which the individual is guided. There could even be a longer school year. Summers could be utilized for work experience in factory, shop and farm, or in well organized private and school camps. Boys and girls could get experience in censer vat ion, in preserving and replanting national and state forests and in working on public lands. These areas of educational could be as valuable as those in the class rooms. The result is that they do not flock with enthusiasm to the fields nor do they stick to physical education activities for a long time. We cannot blame the students for their lack of ability or interest. The under lying reason for this is the present status of physical education. There is a great need therefore to put physical education. There is a great need therefore, to put physical education or par with other subjects. In this age physical educations is essential and integral part and aspect of human education. We can't fulfill our dreams in our life without this education. The following proverb has rightly apt –"Physical Education I the integrate mandatory part of our Education in the Globalization World'

REFERENCE:-

1. Jain Rachna. Physical Education (A Handbook for Teachers).New Delhi; Sports Publications, 2006

VOLUME - 6 | ISSUE - 9 | SEPTEMBER - 2017

2. Dr.S.C.Mishra. ***Handbook of physical Education,***
3. Dr. S.C. Mishra. Fitness and Health Education.
4. Encyclopedia of women sports.
5. Jain Rachna. Textbook of physical Education
6. Dr. Sandhya Tiwari. Exercise Physiology
7. Dr.S.C. Mishra. Teacing Physical Education.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

Dr. Ingle Baliram Hanmantrao
Director of Sports, Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar College, Umri.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. (M.S)

2.2.1
05

Late Babasaheb Deshmukh Gormatkar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

MAH/MUL/03051/
ISSN-231

Issue-17, Vol-10, Jan. to Mar.2017

Vidyawarta®

International Multilingual Research Journal

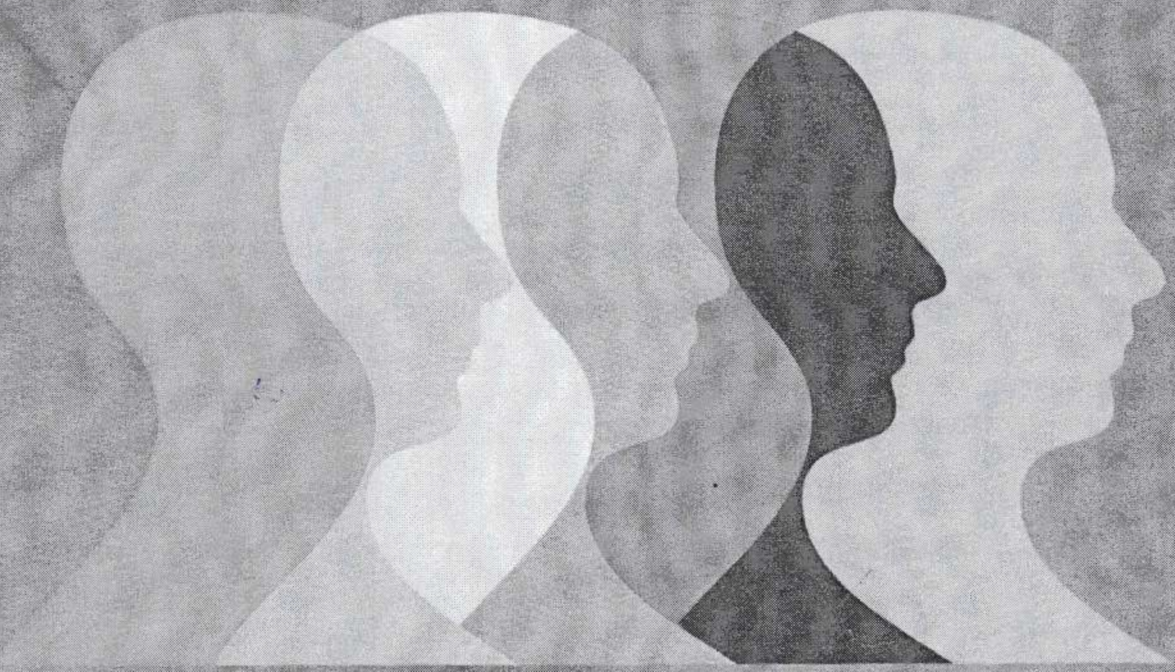

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

17) Socio-economic status of Van Gujjars in Uttarakhand
Dr. Archana Thapliyal, Dehradun, Dr. S. K. Lakhera, Srinagare || 73

18) Sports and Society : Co-Relationship
Dr. Baliram Hanmantrao Ingle, Nanded || 78

19) WOMEN & GOVERNANCE
DR. S. S. KULKARNI, Amravati || 80

20) Study of Emotional Maturity of Student-teachers with respect to Educational.....
Dr. Nikhat Afroz, Burhanpur M.P || 83

21) INSTITUTIONAL SUPPORT FOR SMAL SCALE RURAL PROCESSING ENTERPRISES.....
Sumer Singh, Jind, Hariyana || 86

22) Crop Combination Regions in Uttarakhand
Dr. Renuka Sah, Nainital, Uttarakhand || 94

23) ROLE OF MGNREGA TO SUBSTANTIALIZE GANDHIAN ECONOMIC THOUGHTS IN GLOBAL ERA
Rajeev Yadav, Basti || 102

24) बाल कामगार (प्रतिबंध) आणि विनियमण अधिनियम १९८६ आणि सुधारीत कायदा २०१६.....
प्रा. हरिदास मा. धुर्वे, यवतमाळ || 109

25) 'माझी कार्पोरेट यात्रा' रमेश जोशी यांचे आत्मचरित्र : उद्योजकीय संघर्ष
प्रा. डॉ. गित्ते सूर्यकांत हरिश्चंद्र, जि.बुलडाणा, प्रा. डॉ. व्यंकटी वाल्मीकराव नागरगोजे, जि.नागपूर || 111

26) क्रिप्स मिशन व पं. जवाहरलाल नेहरु
अनंत आ. रिंढे, जि. वर्धा || 115

27) सर्वसमावेशक आर्थिक वृध्दी आणि रोजगार संधी
Dr. Jalinder G. Sable, Aurangabad (M.S.) || 117

28) देऊळगाव राजा शहरातील नागरिकांसाठी ग्राहक संरक्षण कायद्याची उपयोगिता व जनजागृती- एक चिकित्सक अभ्यास
प्रा. डॉ. विनोद रतिराम बन्सिले, देऊळगाव राजा || 120

29) साहित्यिक यशवंतराव चव्हाण (कृष्णाकाठ या आत्मचरित्राच्या आधारे)
प्रा. एम.वाय पोवार, ता. पन्हाळा || 124

30) भंडारा जिल्हयातील ग्रामीण लोकसंख्या घनतेचा भौगोलिक अभ्यास
प्रा.गणेश मोतीराम कांपसे, ब्रम्हपूरी, डॉ. दिगांबर आ. पारधी || 128

31) नोटबंदीचे कृषी क्षेत्रावरील परिणाम
प्रा. डॉ. प्रदीप दामोदरराव दरवरे, यवतमाळ || 131

32) नांदेड जिल्हयातील स्टेट बँक ऑफ इंडियाने कृषी क्षेत्राला केलेल्या पतपुरवठयाचे अध्ययन
प्रोफेसर डॉ. के. के. पाटील, परभणी, स्वाती विकासराव कुरमे, नांदेड || 135

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal | http://www.vidyawarta.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta™

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-10

18

Sports and Society : Co-Relationship

Dr. Baliram Hanmantrao Ingle
Director Of Sport,
Late. Babasaheb Deshmukh Gorthekar
Mahavidyalay Umri, tq.umri Dist.Nanded

****

Abstract

Sports and society played major role in the life of human being in the globalization era. They are Inter-related to each other for the mankind. Sports are all usually forms of competitive physical activity or games. Sports are organized participation, improve , aim to use, maintain physical ability and skills while providing enjoyment to participants. It is the entertainment for audiences. A number of such to sided contest may be arranged in a tournament producing a champion. The world desport meaning 'leisure". It means any thing humans find entertaining. Society is a group of people involved in persistent social interaction, or a large social grouping sharing the same geographical. Societies are characterized by patterns of relationship between individuals who are share a different culture and institutions. So we called "sports and society are two side of one coin"

In this paper, I tries to find out the inter-relationship between sports and society which are depend upon each other for the lives of human being. They played an important part of daytoday lives of the people in the modern world. The greatest philosopher Aristotle says "Man is a Social Animal" so, human being is depend on society and society is depend on man. Therefore mankind needs of sports for healthy and sound life.

Sociology of sports, also referred to as sports sociology, is the study of the relationship between sports and society, it examines how cultures and values influence sports, how sports influences culture and values, and the relationship between sports and media, politics, economics, religion, race gender, youth etc. It also looks at the relationship between sports and social inequality and social mobility. Sports sociology is a sub-field of sociology, which is concerned with the study of society as it affects man's development, his form of expression, value systems and inter-relationship of sport with element of culture. The field of sports sociology can be distinguished from other sub-disciplines in the sport science. It is through the process of socialization only that the sport role are achieved rather than ascribed, where in individuals acquire the motor and social skill. The knowledge and the attitude characteristics and the way of behavior and thought considered acceptable to the society.

Sports sociology examines sports as a part of culture and social life, and adds a different dimension and perspective to the study of sports and exercise. More specifically, sports sociology examines the relationship between sports and society and seeks answers to many issues and questions regarding sports and culture. Sport has engaged the scholarly interest of sociologists for several decades. There are several reasons for this. First, the united states and Canada have a very complex sport system. It might even be called the most pluralistic sport system in the world. Competitions are organized from little leagues to the professional teams. These competitions are organized around both league and nonleague events and consume considerable energy and time for organization, players, officials, and fans.

It is only since 1970 that sports sociology has gained significant attention as a serious area of study. This is in part owing to the increasing major role sports play in our lives and the intellectual traditions in both physical education and sociology. The content of sports sociology camas directly from the parent discipline of sociology. Sociology is concerned with the social and culture context in which behavior occurs and the connection between that behavior and the

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded — UMRI 431807 (Maharashtra)

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Pin-431807 (Maharashtra)

are World Cup, Olympics, Athletics etc. so sport is a vital part of the human being in the modern age.

Society played major role for sports and games for the people who are living in the world to became better and healthy life. Sociology focuses on sports and games as social phenomena. In the sports, social control and self-discipline is significant part for the players. In the field of sports many times audiences go out of the control and this may lead to heavy mass problems for instance. In European football legue such as uncontrolled situation has created. So important tournament / matches are required collective sense of discipline and social control.

To sum up, sports and society are an integral part of human being. It is not an exaggeration to say "sports and society are two sides of one coin." The greatest sociologist Max Webster says about the dimensional view of social satisfaction in writing often referred to as a debate with Marx's ghost. He recognized that human have always been divided by not only economic ownership but also occupational skills, status and organizational power or class, status, and power / party. Sports is generally recognized as system of activities which are based in physical athleticism or physical. So sports and society are inter-related to each other for mankind in the globalization era.

References :-

Wankahde , Santosh. Sports sociology. Delhi : sports publication,2013.

Jain, Rachna. Physical Education (A Handbook for Teacher).New Delhi; Sports Publication, 2006.

Birrell s, Cole L.C.(eds) Women, Sport and Culture. Champaign, IL: Human Kinetics, 1994.

Vermav, Sports Psychology and all Round Development. New Delhi: Sports Publication, 1999.

Kamlesh, M.L. Psychology for Physical Education and Sport. New Delhi; Metropolitan Book, 1998

□□□

19

WOMEN & GOVERNANCE

DR. S. S. KULKARNI
M.Com., M.Phil, D. Tax, MBA, Ph.D.
Asstt. Professor, Dept. of Commerce
Bharatiya Mahavidyalay, Amravati

****

Abstract :

Women often plays informal roles in the community of mothers, teachers, volunteers, entrepreneurs as well as community leaders. Their abilities and opportunities are always questionable. Governance refers to decision making by a range of interested people (or stake holders) including those informal partitious of power and ordinary citizen. Governance process emphasis accountability, transparency, repossessiveness and inclusiveness. In the ancient India, we had a 'Matrusattak' (मातृसत्ताक) society. By introducing the women in the decision making process it will become a milestone in the directions of bring systematic change in governance. On the other hand equal opportunities should be given to both men and women to participate in the Governance. The participation of women and men in formal and informal decision making varies greatly from one country to another.

Introduction :

In our hindu culture, women represents Durgadevi – for her strength, Lakshmidevi – for wealth and Saraswati – for knowledge.

Gender equality is more than a goal in itself. It is a precondition for meeting the challenge of reducing poverty, promoting sustainable development and building good governance.

Kofi Annan, Ex-Secretary General, United States

Gender equality and women's

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

2.2.1
6

Anjuman Khairul Islam's

POONA COLLEGE

of Arts, Science & Commerce, Camp, Pune 411001

Affiliated to Savitribai Phule Pune University: ID No. PU/PN/ASC/023/1970
Tel: 020 26454240, 26446319, Fax: 020 26453707
Web : www.akipoonacollege.ac.in Email: principal@akipoonacollege.ac.in

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
431807
Maharashtra

International Journal of Social Sciences and Arts

ROYAL - ISSN-2278-8158 - IMPACT FACTOR - 3.524
VOLUME - I - ENGLISH / HINDI

Special Issues
for
International Conference
on
Contemporary Issues in Social Sciences, Language and Literature

27th & 28th January 2017

Organised by

The Faculty of Arts
AKI's Poona College of Arts, Science and Commerce,
Camp, Pune-411001 MS India

Sponsored by

Y & M Anjuman Khairul Islam Trust,
Mumbai - 400008

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Nanded
UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

CONTENT HINDI

Sr. No.	Name & Author Name	Page No.
27	नरेंद्र कोहली के कृष्णपरक उपन्यासो में समसामयिक बोध डॉ. राहुल	92–97
28	हिन्दी की महिला उपन्यासकारों के उपन्यासोंमें समसामयिक बोध डॉ. सरोज चक्रधर	98–106
29	वर्तमान हिंदी कविता में समसामयिक बोध डॉ. ज़हीरूद्दिन र. पठान	107–111
30	मुक्तिबोध की कविता में समसमायिक बोध डॉ. खाजी मुख्तारोद्दिन	112–115
31	उदय प्रकाश के कथा–साहित्य में समसामयिक बोध डॉ. मो. सलीम कासीम मनियार	116–119

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

२९

वर्तमान हिंदी कविता में समसामयिक बोध

डॉ. ज़हीरूद्दिन र. पठान
अध्यक्ष, हिंदी विभाग, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी।
तथा शोध–निर्देशक, स्वा. रा. ती. मराठवाडा विश्वविद्यालय, नांदेड।

समाज और साहित्य का संबंध अत्यंत घनिष्ठ है। समाज के बिना साहित्य की कल्पना नहीं की जा सकती। साहित्य के निर्माण में समाज का सर्वाधिक योगदान रहता है। ठीक उसी प्रकार समाज की उन्नति में, संस्कृति और सभ्यता के विकास में साहित्य का भी अनन्यसाधारण योगदान रहता है। साहित्य में युगीन समाज अपने पूरे परिवेश के साथ जीवंत हो उठता है। लोकमंगल की भावना तो रचनाकार का मुख्य प्रयोजन होता है। अतः समाज की पीड़ा उसकी पीड़ा बन जाती है, समाज का दुख उसका अपना दुख बन जाता है। इसीलिए उपन्यास सम्राट प्रेमचंद ने 'साहित्य को समाज का दर्पण' कहा है। कहा जाता है कि फ्रांस की राज्यक्रांति के बीज प्रसिद्ध राजनीतिक विचारवंत रूसो के साहित्य में मिलते हैं।हिंदी साहित्य के मध्यकाल में कबीर, रैदास, नानक के साहित्य ने तत्कालीन समाज में क्रांति के बीज बोए।

हिंदी साहित्य का लगभग एक हज़ार वर्षों का प्रदीर्घ इतिहास है। इन हज़ार वर्षों में हिंदी साहित्य में समय–समय पर कई नई धाराएँ, नई प्रवृत्तियाँ, नए वाद और नए आंदोलनों का उदय एवं अस्त होता रहा है।आधुनिक काल में भारतेंदु युग से लेकर वर्तमान तक हिंदी कविता द्विवेदी युग, छायावाद, प्रगतिवाद, प्रयोगवाद, हालावाद, नई कविता, साठोत्तरी कविता, समकालीन कविता जैसे विभिन्न मोड़ों से गुज़री है। कई वादों में फँसी और बाहर भी निकली, पर उसने कभी भी अपना भारतीय समाज, उसकी सभ्यता एवं संस्कृति, आदर्श एवं मूल्य, आध्यात्मिक चेतना आदि को अपने से अलग नहीं होने दिया। हिंदी का आदिकालीन, मध्यकालीन और आधुनिक साहित्य तत्कालीन भारत की सामाजिक, आर्थिक, राजनीतिक, धार्मिक और सांस्कृतिक परिस्थितियों के रेखाचित्र ही प्रस्तुत करता है। वस्तुतः समय जितना संकटपूर्ण, बिकट और संवेदनशून्य हो, कविता की ज़रुरत उतनी ही अधिक होती है। आज विश्व और स्वयं भारत देश भी संक्रमण के जिस दौर से गुज़र रहा है, उसने देश और दुनिया की सरकारों के समक्ष ही नहीं, बल्कि समाज, संस्कृति और साहित्य के सामने भी कई चुनौतियाँ और सवाल खड़े कर दिए हैं। भारत देश आज गरीबी, दरिद्रता, भूखमरी, बेकारी, महँगाई, रिश्वतखोरी, भ्रष्टाचार, जातिवाद, संप्रदायवाद, प्रांतवाद, भाषावाद, नक्सलवाद, आतंकवाद, जैसी कई समस्याओं से लगातार जूझ रहा है, किंतु समस्याएँ कम होने की बजाए दिन–प्रतिदिन बढ़ती ही जा रही हैं।

हिंदी के वर्तमान कवि भी सृजनरत हैं तथा सार्थक कविताएँ लिख रहे हैं। उनकी प्रतिबद्धता किसी वाद, किसी दल या किसी विचारधारा से न होकर अपने युग से, युगीन समाज और जन–जीवन से है। वर्तमान कविता युगीन मानव के दुख–दर्द, उसकी समस्याओं, आशाओं–आकांक्षाओं एवं वर्तमान जीवन की जटिलताओं से अत्यंत गहरे जुड़ी हुई है। इस कविता में विषयों की व्यापकता और जीवन के विविध पक्षों का समावेश देखने को मिलता है। वर्तमान कविता में गरीबी, दरिद्रता, भूखमरी, बेकारी, महँगाई, जड़–व्यवस्था, खोखला प्रजातंत्र, सत्ता की राजनीति, आर्थिक शोषण, अहंनिष्ठ व्यक्तिवाद, सांप्रदायिकता, नक्सलवाद, आतंकवाद, भ्रष्टाचार और रिश्वतखोरी, मूल्यहीनता, किसानों की दुर्दशा, स्त्री पर हो रहे अन्याय एवं अत्याचार, दलितों एवं आदिवासियों की पीड़ा आदि की ईमानदारी से अभिव्यक्ति हुई और हो रही है। कटु एवं पैने व्यंग्य इस कविता की विशेषता है। वर्तमान कवियों की फेहरिस्त बहुत लम्बी–चौड़ी है, जिनमें नामवर सिंह, कैलाश वाजपेयी, कुमार विकल, श्याम परमार, श्रीकांत

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

वर्मा, भगवत रावत, मणि मधुकर, अशोक वाजपेयी, चंद्रकांत देवताले, विनोदकुमार शुक्ल, राजेश जोशी, अरुण कमल, मंगलेश डबराल, उदयप्रकाश, असद ज़ैदी, आलोक धन्वा, दामोदर मोरे, विजय बहादुर सिंह, ओमप्रकाश वाल्मीकि, कँवल भारती, रमणिका गुप्ता, अनामिका, कात्यायनी, सुशिला टाकभौरे, स्नेहमयी चौधरी, निर्मला पुतुल, रजनी अनुरागी आदि महत्वपूर्ण हैं।

आधुनिक युग के कवियों में नामवर सिंह अति विशिष्ट हैं। नामवर जी ने वर्तमान जीवन की समस्याओं, सामाजिक असंतोश तथा संघर्ष को अत्यंत सहज एवं सटीक भाषा में मार्मिक अभिव्यक्ति दी है। अतः उनकी कविताएँ सामान्य पाठकों को बहुत पसंद आती हैं। प्रसिद्ध आलोचक त्रिलोचन शास्त्री जी के अनुसार, 'नामवरसिंह काल–विचार से ही नहीं अर्थ–विचार से भी आधुनिक कवि हैं।' आज मानव स्वार्थ की स्पर्धा में अंधाधुंद दौड़ रहा है। मानव का स्वार्थ रिश्ते–नाते, घर–परिवार, देश–समाज और इंसानियत से भी ऊपर हो गया है। नामवर जी लिखते हैं–

'नहीं, नहीं है दुख कि क्यों हुआ मेरा आना
ऐसे युग में जिसमें ऐसी ही बही हवा
गंध हो गई मानव की मानव को दुस्सह।'

प्रगतिशील विचारधारा के कवि चंद्रकांत देवताले मुक्तिबोध से बहुत प्रभावित हैं। देवताले जी ने अपनी कविता में रोजमर्रा के जीवन के अनुभवों को गहराई से जानकर उनके भीतर छिपी सच्चाई को विशद किया। उन्होंने आम आदमी के आम किंतु खास जीवन के विविध आयामों को, विभिन्न कोनों को अपनी कविता में प्रकट कर ज़हाँ एक ओर समकालीन जीवन बोध को दर्शाया, वहाँ दूसरी ओर उनमें नीहित मूल्यों की जाँच पड़ताल भी की। 'लकड़बग्घा हँस रहा है', 'रोशनी के मैदान की तरफ', 'दीवारों पर खून से', 'भूखंड तप रहा है' आदि देवताले जी की प्रमुख काव्य रचनाएँ हैं।

देवताले जी की 'यमराज की दिशा' कविता वर्तमान जीवन की हिंसा, अन्याय, अत्याचार को मार्मिक ढ़ंग से अभिव्यक्त करती है। 'यमराज की दिशा' दक्षिण दिशा को कहते हैं, किंतु देवताले जी के अनुसार, अब हर दिशा दक्षिण दिशा हो गई है। यमराज आज हर दिशा में विद्यमान है, चाहे इराक हो, चाहे अफगाणिस्तान, चाहे पॅलेस्टाइन हो, चाहे सीरिया हो, चाहे लीबिया, चाहे कोरिया हो या फिर हमारे अपने देश में गुजरात, असम या मुज़फ्फर नगर हो। आतंकवाद की घटनाओं ने भी देश की आत्मा को ही लहू–लहान कर दिया है। आज हर तरफ मौत का नंगा नाच हो रहा है–

'पर आज जिधर भी पैर करके सोओ
वही दक्षिण दिशा हो जाती है,
सभी दिशाओं में यमराज के आली ान महल हैं,
और वे सभी में एक साथ
अपनी दहकती आँखों सहित विराजते हैं।'

ज्ञानपीठ पुरस्कार प्राप्त नरेश मेहता जी का वर्तमान युग के कवियों में महत्व अनन्यसाधारण है। उन्होंने आधुनिक कविता को नई व्यंजना के साथ नया आयाम प्रदान किया। 'बन पाखी सुनो', 'बोलने दो चीड़ को', 'संशय की एक रात' मेहता जी की कालजयी काव्य–कृतियाँ हैं। 'संशय की एक रात' मुक्तक छंद में लिखा गया खंडकाव्य है, जिसमें आज के संशयग्रस्त व्यक्तियों का चित्रण है। इस रचना के सभी पात्र – राम, लक्ष्मण, विभीषण और हनुमान – संशय, द्वंद्व और अनिश्चितता से ग्रस्त हैं।

वर्तमान में आम आदमी की पीड़ा को अत्यंत सटीक भाषा में चित्रित करने में राजेश जोशी सिद्धहस्त हैं। 'नेपथ्य में हँसी' उनका चर्चित काव्य संग्रह है, जिसे साहित्य अकादमी पुरस्कार से सम्मानित किया गया है। राजेश जोशी को समझने के लिए उनकी 'मारे जायेंगे' कविता ही पर्याप्त है। कवि के अनुसार, वर्तमान समय की व्यवस्था अत्यंत भ्रष्ट हो चुकी है।

ब्राह्मण्यवादी जड़ मानसिकता ने आज देश के शासन, प्रशासन, कानून एवं न्यायव्यवस्था, मीडिया, राजनीति, शिक्षा व्यवस्था, खेल आदि सब पर अपना कब्ज़ा जमा लिया है और पूरे देश को भीतर–ही–भीतर दीमक की तरह खोखला कर रही है। जो लोग इस व्यवस्था में शामिल नहीं होते हैं, इस व्यवस्था के विरोध में जाते हैं, वे समाप्त कर दिए जाते हैं, चाहे मोहनदास करमचंद गांधी हो, चाहे नरेंद्र दाभोळकर हो, चाहे कॉ. गोविंद पानसरे हो, चाहे कलबुर्गी हो। आज सत्य, ईमानदारी ये शब्द अपराध बन गये हैं। कवि राजेश जोशी के शब्दों में–

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

'जो इस पागलपन में शामिल नहीं होंगे, मारे जायेंगे
कटघरे में खड़े कर दिए जायेंगें, जो विरोध में बोलेंगे।
धर्म की ध्वजा उठाये जो नहीं जायेंगे जुलूस में,
गोलियाँ भून डालेगी उन्हें, काफिर करार दिए जायेंगे।'

महाराष्ट्र के हिंदी रचनाकारों में एक नया उभरता नाम है, दामोदर मोरे। मराठी भाषी और मराठी के अध्यापक होकर भी मोरे जी हिंदी साहित्य की सेवा कर रहे हैं। 'सदियों के बहते जख्म', 'नीले शब्दों की छाया में', 'पिछला चक्का', 'पलकें सुलग रही हैं' आदि आपके काव्यसंग्रह प्रकाशित हैं। मोरे जी की कविता में भी जनता का दर्द छलकता है। आम आदमी के भीतर जो विभिन्न समस्याओं एवं प्रश्नों का उबाल हैं, वह हमें मोरे जी की कविता में दृष्टव्य होता है। सामाजिक समस्याओं को कवि ने प्रकृति के प्रतीकों के माध्यम से अभिव्यक्त किया है। उनकी प्रसिद्ध कविता 'ये डरे हुए पेड़' की कुछ पंक्तियाँ इस प्रकार हैं–

'इन्सान के लहू की
क्यों प्यासी बन गई है यह मिट्टी ?
— — — —
पड़ा है अकाल संवेदना का इस भूमि पर
सूख गया है इन्सानियत का झरना इस भूमि पर।'

दलितों का दलितों द्वारा लिखा जा रहा 'दलित साहित्य' वर्तमान हिंदी साहित्य की महत्तम् उपलब्धि है। हज़ारों वर्षों से सभी प्रकार के अधिकारों से वंचित, हाशिए पर जीने वाला दलित आज अपनी दुर्दशा के लिए उत्तरदायी मनुवादी वर्ण–व्यवस्था के विरूद्ध खड़ा है और अपने अधिकारों की माँग कर रहा है। उसका विद्रोह और आक्रोश कभी–कभी सीमोल्लंघन कर जाता है। हिंदी दलित साहित्य लेखन में ओमप्रकाश वाल्मीकि जी को 'मील का पत्थर' कहने में कोई अतिशयोक्ति नहीं होगी। 'सदियों का संताप', 'बस्स! बहुत हो चुका' और 'अब और नहीं' वाल्मीकि जी के प्रकाशित काव्य–संग्रह हैं। वाल्मीकि जी की कविताओं में अतीत के गहरे दंश हैं और वर्तमान की विषमतापूर्ण स्थितियाँ। वे मानवीय मूल्यों के पक्षधर थे और शोशण के घोर विरोधी। उनके 'अब और नहीं' संग्रह की छोटी–सी कविता 'श्रेष्ठ' ब्राह्मणी व्यवस्था से सवाल पूछती है और उनकी जातीय अहंकार से ग्रस्त मानसिकता पर प्रहार करती है–

'ताज्जुब है!
मनुष्य का जन्म तो होता है
सिर्फ माँ के गर्भ से
फिर आप कैसे पैदा हो गए
ब्रह्मा के मुख से?'

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807

हिंदी में आज 'स्त्री–विमर्श' पर बहुत कुछ लिखा जा रहा है। स्त्री–विमर्श साहित्य में स्त्री को पुरुश प्रधान सामंती मनोवृत्ति से अपनी आज़ादी, अपनी अस्मिता, स्वतंत्र अस्तित्व एवं अलग पहचान के लिए चलाया जा रहा आंदोलन है। हिंदी महिला कवियित्रियों में एक उभरता हुआ नाम है, रजनीबाला अनुरागी। अनुरागी जी के एक मात्र कवितासंग्रह 'बिना किसी भूमिका के' ने उन्हें चर्चा के केंद्र में ला खड़ा किया है और अनुरागी जी ने पुरूषसत्ताक व्यवस्था एवं धर्मशास्त्रों को कटघरे में। इनकी कविता में भारतीय नारी की पीड़ा, वेदना, बेचैनी और तिलमिलाहठ एक साथ देखी जा सकती है। वे पुरूश प्रधान व्यवस्था से विनम्र अनुरोध करती हैं–

'अगर पढ़ सको पढ़ों, हमको ही हमारी कविता की तरह,
हम औरतें भी, एक कविता ही तो हैं।'

रजनी जी के अनुसार, औरत घर में हर कहीं बिखरी होती है, तात्पर्य घर के तमाम काम, तमाम ज़िम्मेदारियाँ बखूबी निभाती है और पूरे घर–परिवार को सहेजकर रखती है। औरत परिवार के सुख के लिए अपने सुख का, अपनी ईच्छाओं–आकांक्षाओं का बलिदान कर देती है, किंतु उसका दुर्भाग्य देखिए कि उसका अपना कोई घर नहीं होता, घर तो पुरुश का होता है–

'घर में
हर कहीं बिखरी होती है औरत
लेकिन उसका कोई घर नहीं होता।' ('औरत')

आज हिंदी में आदिवासियों की पीड़ा एवं व्यथा को लेकर भी बहुत कुछ लिखा जा रहा है, विशेषतः आदिवासी रचनाकारों द्वारा, इसे ही 'आदिवासी विमर्श' के नाम से जाना जा रहा है। आदिवासी साहित्य अपनी व्यथा खुद कहने, अपनी समस्याओं के समाधान स्वयं ढूँढने का प्रयास है और प्रस्थापितों द्वारा अपनी संस्कृति को नष्ट करने, संविधान प्रदत्त अधिकारों का हनन तथा अपने संसाधनों जल, ज़मीन, जंगल पर कब्ज़ा जमाने के षडयंत्रों के प्रतिरोध की चेतना से युक्त है। आदिवासी रचनाकारों में रमणिका गुप्ता, हरिराम मीणा, निर्मला पुतुल आदि उल्लेखनीय हैं। हरिराम मीणा लिखते हैं–

'तुफानों ने हमारा कुछ नहीं बिगाड़ा
यहाँ तक कि
भूकम्प और ज्वालामुखी ने भी हमें नहीं उजाड़ा
मगर जिन्होंने हमें गोलियों से भूना वे इंसान थे
जिन्होंने हमें टापुओं के इधर–उधर खदेड़ा वे इंसान हैं
और जो हमारी नस्ल को उजाड़ेंगे वो इंसान होंगे।'

कविता को जनता और उसकी बुनियादी समस्याओं से जोड़ने में तथा उसे अपनी बुलंदियों तक पहुँचाने में लीलाधर जगूड़ी, अशोक वाजपेयी, कैलाश वाजपेयी, अरूण कमल, कुँवर नारायण, भगवत रावत, लीलाधर मंडलोई, विजय बहादुर सिंह, कात्यायिनी, अनामिका, कँवल भारती, सुशीला टाकभौरे, निर्मला पुतुल, स्नेहमयी चौधरी, विमल कुमार, मनोज कुमार झा, महेंद्र भल्ला जैसे कई महिशी कवियों का प्रशंसनीय योगदान रहा है। किंतु प्रत्येक पर लिख पाना न सहज और संभव है और न ही यहाँ उतना अवकाश है।

निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि समकालीन कवि जनता के, आम आदमी के कवि हैं। वे न किसी वाद से जुड़े हैं, न किसी संप्रदाय से। उनकी प्रतिबद्धता केवल और केवल जन के प्रति, उसकी समस्याओं के प्रति तथा उसके उज्वल एवं सुखी भविष्य के प्रति है। आज साहित्य में नारी विमर्श, दलित विमर्श, आदिवासी विमर्श, अल्पसंख्यक विमर्श, युवा विमर्श, आतंकवाद,

भूमंडलीकरण जैसे विषयों को लेकर भरपूर मात्रा में कविताएँ लिखी जा रही हैं, किंतु इन वर्षों में कोई ऐसी रचना प्रकाश में नहीं आई है, जो युग को नई दिशा प्रदान कर सके।

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

संदर्भ ग्रंथ

1) समकालीन हिंदी कविता – विश्वनाथप्रसाद तिवारी।
2) समकालीन हिंदी कविता – सं. चंद्रकांत पाटील।
3) अज्ञेय से अरूण कमल तक – डॉ. संतोश कुमार तिवारी।
4) दस विशिष्ट कवि – सं. विष्णुचंद्र शर्मा।
5) आधुनिक कविता – डॉ. चंद्रकांत पाटील।
6) साहित्य–सरिता – सं. जोगेंद्रसिंह बिसेन।
7) काव्यांजलि – सं. डॉ. अल्लाबक्ष जमादार।
8) उसके सपने : चंद्रकांत देवताले की प्रतिनिधि कविताएँ – सं. विष्णु खरे, चंद्रकांत पाटील।
9) साहित्य भारती – सं. अजय टेंगसे।
10) समृद्ध काव्य – सं. संजय गडपायले।
11) आधुनिक हिंदी काव्य – सं. डॉ. वसंत सुर्वे।
12) आलोचना (त्रैमासिक, सहस्राब्दी अंक उनतालीस, अक्तू–दिस 2010) – सं.अरूण कमल।

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

भूमंडलीकरण जैसे विषयों को लेकर भरपूर मात्रा में कविताएँ लिखी जा रही हैं, किंतु इन वर्षों में कोई ऐसी रचना प्रकाश में नहीं आई है, जो युग को नई दिशा प्रदान कर सके।

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar * Mahavidyalaya Umri * UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

संदर्भ ग्रंथ

1) समकालीन हिंदी कविता – विश्वनाथप्रसाद तिवारी।
2) समकालीन हिंदी कविता – सं. चंद्रकांत पाटील।
3) अज्ञेय से अरूण कमल तक – डॉ. संतोश कुमार तिवारी।
4) दस विशिष्ट कवि – सं. विष्णुचंद्र शर्मा।
5) आधुनिक कविता – डॉ. चंद्रकांत पाटील।
6) साहित्य–सरिता – सं. जोगेंद्रसिंह बिसेन।
7) काव्यांजलि – सं. डॉ. अल्लाबक्ष जमादार।
8) उसके सपने : चंद्रकांत देवताले की प्रतिनिधि कविताएँ – सं. विष्णु खरे, चंद्रकांत पाटील।
9) साहित्य भारती – सं. अजय टेंगसे।
10) समृद्ध काव्य – सं. संजय गडपायले।
11) आधुनिक हिंदी काव्य – सं. डॉ. वसंत सुर्वे।
12) आलोचना (त्रैमासिक, सहस्राब्दी अंक उनतालीस, अक्तू–दिसं 2010) – सं.अरूण कमल।

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

2.2.1
07

IMPACT FACTOR SJIS 2015 - 5.403

ISSN 2319-4766

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

Issues of Farmers' Suicides in India : Past, Present and Future

Editor

Dr. T. V. Munde

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2015) – 5.403

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

108	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या *प्रा. देशमुख शंकर भगवानराव & भगवान शंकर*	389-391
109	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाय *प्रा.मदन शेळके*	392-396
110	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय. *प्रा.डॉ.के.एल. जायभाये & प्रा.एन.व्ही. कांबळे*	397-399
111	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - कारणे व उपाय *प्रा.डॉ. माने दिलीप दादाराव*	400-402
112	नविन आर्थिक धोरणाचा भारतीय कृपीव्यवसायावर व शेतकरीवर्गावर झालेला परिणाम (महाराष्ट्र राज्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन) *प्रणया महेंद्र पाटील*	403-406
113	शेतकऱ्यांचे अधिकार आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या *प्रा. डॉ. संभाजी जाधव*	407-411
114	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत घटक *प्रा.खोकले आर.के.*	412-415
115	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक *प्रा. डॉ. ए. पी. कुंटे*	416-419
116	मराठवाड्यातील शेतक-यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती *प्रा.डॉ. अरूण के. हांगे*	420-422
117	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्या - तथ्य आणि उपाय *सहा. प्रा. अ. श्री. कौसडीकर*	423-427
118	उमरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक ज्वलंत प्रश्न *डॉ. डी. डी. कोल्हेकर*	428-431
119	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक चिकित्सक अभ्यास *प्रा. शेळके सी.एस. & प्रा. डॉ. मुळे पी.एम.*	432-436
120	भारतातील शेतक-यांच्या आत्महत्येचे वास्तव व उपाय *प्रा.लोढे गणेश पी. & प्रा.डॉ. आर.एम. भालेराव*	437-438
121	मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या (Suicide of Farmers in Marathwada) *Bhande A. P.*	439-441
122	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक चितन *डॉ. एल. एच. पाटील*	442-446

११८.

उमरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक ज्वलंत प्रश्न

डॉ. डी. डी. कोल्हेकर

इतिहास विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी, जि. नांदेड

प्रस्तावना : शेती हा भारतीय समाजव्यवस्थेचा पुर्वीपार पासून चालत आलेला मुख्य व्यवसाय आहे. भारत हा कृषीप्रधान देश असून जवळपास ७० टक्के लोक ग्रामीण भागात राहतात. हा देश खेड्यांनी नटलेला आहे असे म्हणतात. सांगायला आणि ऐकायला चांगले वाटत असले तरी प्रत्यक्षात मात्र ग्रामीण जीवन अनेक समस्यांनी ग्रस्त बनलेले आहे. गरिबी, दारिद्र्य, उपासमार, असुविधा मोठ्या प्रमाणात आहेत. अगदी प्राचीन काळापासून शेती व शेतकऱ्यांची अबालावस्था झालेली आहे. खऱ्या अर्थाने शेतकऱ्यांच्या जीवनात आतापर्यंत दैदिप्यमान कृती करण्याचा प्रयत्न कोणीच केलेला नाही. म्हणून त्याच्या जीवनात उदासिनता वाढत गेली. मानवा प्रमाणेच शेतकऱ्यांकडे निसर्गानेही पाठ फिरवली. निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी हवालदिल झाला. त्यातूनच त्यांच्या डोक्यात दुष्ट चक्र सुरु झाले आणि स्वतःची जीवनयात्रा संपवण्याच्या स्तरापर्यंत तो जावून पोहोचला.

उमरी तालुक्याचा अल्पसा परिचय : नांदेड जिल्ह्यातील उमरी हे तालुक्याचे ठिकाण. तसा उमरीला मोठा इतिहास आहे. हा १९९९ साली नव्याने वसलेला तालुका आहे. मराठवाड्याच्या इतिहासात उमरी ही मोठी बाजारपेठ म्हणून प्रसिद्ध आहे. निजामकालीन राजवटीत उमरीस विशेष महत्व होते. एकूण क्षेत्र ४१६८४.४४ हेक्टर,[१] एकूण लोकसंख्या ९९०४१[२], एकूण गावे ६३[३], सिंचनाखालील क्षेत्र कमी, कोरडवाहू क्षेत्र अधिक आहे. हैद्राबाद मुक्ती संग्रामात उमरीचे मोठे योगदान आहे. शर्मा हे स्वतंत्र सैनिक होते. एकूण स्वातंत्र्य सैनिकांची संख्या ११ आहे. उमरीची बॅक लुट प्रकरण इतिहासात प्रसिद्ध आहे.[४] त्यामुळे अजूनही उमरीत स्टेट बँक ऑफ हैद्राबादची शाखा मिळत नाही. उमरी या तालुक्याला मुदखेडमार्गे नांदेडला जोडण्यात आले आहे तसेच भोकर, धर्माबाद व नांयगाव या तालुक्यांना जोडण्यात आलेले आहे. तालुक्या अंतर्गत रस्ते पक्के व कांही कच्च्या स्वरुपातच आहेत. चांगला रस्ता हे विकासाचे महत्वाचे लक्षण आहे परंतू ते येथे नाही म्हणून या ग्लोबल जगात उमरीचे स्थान शुन्य आहे.

शेतीचे प्रकार : तालुक्यातजीरायती व बागायती शेती आहे. मोठ्या प्रमाणात कोरडवाहू क्षेत्र आहे. शेती निसर्गावर अवलंबून आहे. मध्यम स्वरुपाची जमीन असल्यामुळे जास्तही व कमीही पाऊस चालत नाही. चांगले पीक पाणी आले म्हणून विचारले तर बोटावर मोजता येतील एवढीच वर्षे सांगता येतील.

उपलब्ध रोजगार : लोकसंख्येच्या प्रमाणात जमीन उपलब्ध नाही. जशी लोकसंख्या वाढली तसे शेतीचे विभाजन झाले प्रत्येक कुटूंब एक ते दोन एकर पर्यंत येऊन ठेपले आहेत. म्हणून प्रत्येकाला मजूरी केल्याशिवाय पर्याय नाही. तालुक्यात लोकसंख्येच्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध नाहीत. तालुक्यात छोटे मोठे उद्योगही नाहीत. त्यामुळे बेकारी, दारिद्र्य वाढीस लागले आहे. तालुक्यात साखर कारखाना आहे. तो पण कधी चालू तर कधी बंद असतो. म्हणून नवतरुण शहराकडे वळला आहे. पुणे, मुंबई, औरंगाबाद, बेंगलोर अशा शहरात कामाला गेलेला आहे. शेतमजूरी, पशुपालन हेच मुख्य रोजगार आहेत.

निसर्गाचा लहरीपणा : तालुक्यातील शेती प्रामुख्याने निसर्गावर अवलंबून आहे. विहीरी, बोअरवेल व उर्ध्व पैनगंगा कालवा यावर मोजकेच क्षेत्र पाण्याखाली येते. उर्वरीत क्षेत्र पावसाच्या पाण्यावरच आधारलेले आहे. कधी जास्त तर कधी कमी पाऊस तर कधी नाममात्र पाऊस या निसर्गाच्या लहरीपणामुळे शेतकरी हवालदिल बनला आहे. शेती व्यवसायात त्याला नैराश्य येत आहे.

शेतकऱ्यांची उदासिनता : निसर्गाच्या लहरीपणामूळे व काढलेल्या कर्जामूळे शेतकरी दिवसेंदिवस निराश बनत चाललाय. मागील पाच वर्षापासून आपण बघतो आहोत की साधी खरीप पिके सूद्धा पाण्याच्या अभावाने करपून गेली. पाण्यासाठी आकाशाकडे टक लावून बसलेला शेतकरी जागीच थकून गेला. निसर्गालाही त्याची किव आली

…ही मग कर्ज देणाऱ्या सावकाराला शेतकरी कर्जाच्या डोंगरात बूडत गेला. त्याच्या मनात अनेक प्रश्नाचे थैमान सुरु झाले. नैराश्य, उदासिनता निर्माण झाली. गोंधळलेला शेतकरी आपली जीवन यात्रा संपवण्याच्या विचारात पडता.

आत्महत्या करण्यापर्यंतजाऊन पोहचण्याची कारणे : या पृथ्वीवरील प्रत्येक गोष्ट एकाएकी किंवा अचानक निर्माण झालेली नाही. तर त्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. त्याप्रमाणे शेतकरीसुद्धा एखाद्या कारणामुळे आत्महत्या करीत नाहीत तर त्यासाठी अनेक कारणे जबाबदार आहेत. ही कारणे अत्यंत महत्वपूर्ण व ज्वलंत आहेत. ते दूर करणे अत्यंत महत्वाचे आहे. त्या अनूषंगाने कधी उपाययोजना केल्या गेल्या तर शेतकऱ्यांच्या होणाऱ्या आत्महत्या नक्कीच थांबतील असे वाटते.

१) **खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्विकार :** भारताने खुल्या अर्थव्यवस्थेचा स्विकार केला है देशाच्या विकासासाठी चांगले आहे. परंतू ही व्यवस्था शेतकऱ्यांच्या उत्पादकतेशी निगडीत नाही हे शासनाच्या लक्षात केंव्हाच आलेले नाही. सामान्य शेतकरी अनेक समस्या व असुविधेमूळे जागतिक स्पर्धेमध्ये टिकू शकत नाही. शेतीमालावर प्रक्रिया करणारे देशात किती उद्योग आहेत आणि ते शेतकऱ्यांच्या मालकीचे आहेत का याचे उत्तर नाही हेच सांगावे लागेल मग अशा अर्थव्यवस्थेच्या शेतकऱ्यांला काय उपयोग आहे. खेडेगावात आता एकही कुटीरोद्योग नाही स्वयंपूर्ण खेड्याची संकल्पना आता कालबाह्य बनली आहे.

२) **झपाट्याने वाढणारी लोकसंख्या :**

आज आपण चीनलाही मागे टाकलेले आहे. जगात भारत हा लोकसंख्येच्या बाबतीत पहिल्या क्रमांकाचा देश आहे. लोकसंख्येच्या प्रमाणात रोजगार उपलब्ध करुन द्यावयाला चीन यशस्वी ठरला परंतू यात भारताला यश आले नाही. भारत सरकारलाही लोकसंख्या वाढीवर कोणत्याही प्रकारचे नियोजन करता आलेले नाही. शेतकऱ्यांच्या जीवनात अठराविश्व दारिद्र्य आणि त्यात भर म्हणजे लोकसंख्या वाढ कमावणारे हात चार आणि खाणारी तोंडे दहा अशी अवस्था आहे. त्यात शेतकरी नापीकीमुळे कर्जबाजारी होतो. यासंदर्भात कडक कायदा करण्याची आज गरज आहे तसे चीन मध्ये आहे.

३) **कर्जबाजारीपणा :**बहुतांश शेतकऱ्यांचा जन्म हा डोक्यावर कर्ज घेऊन झाल्याचे स्पष्ट दिसते. मुलगा जन्माला आला तेंव्हा वडील कर्जबाजारी. आपल्या मुलांना जन्म देतांना स्वत: कर्जबाजारी कर्जात जन्माला येतो वाढतो आणि कर्ज डोक्यावर घेवून मरतो. म्हणून शासनाने एखादी तरी ठोस योजना शेतकऱ्यांसाठी राबवावी. कर्जबाजारी पणामूळे शेतकरी निराश होतो आणि शेवटी तो आत्महत्येस प्रवृत्त होतो.

४) **शासन आणि प्रशासनात सुसंगतपणा नाही :**भारतीय शासन आणि प्रशासनात सुसंगतपणा नाही हे स्पष्टपणे जाणवते. मोठमोठी आश्वासने देऊन राजकारणी मोकळे होतात निवडूण आल्यावर त्याची पूर्तता करतात का? एखादी योजना शेतकऱ्यांपर्यंत खरीच पोहचली का? याचा पाठपूरावा केला जातो का? तर याचे उत्तर नाही असेच म्हणावे लागेल. कारण भ्रष्टाचाराने बरबटलेल्या या प्रशासन व्यवस्थेत शेतकरी खेटे मारुन मारुनच थकून जातो. त्या योजना कागदोपत्री तिसराच खाऊन मोकळा होतो. कर्ज मात्र शेतकऱ्यांच्या सात अ बारावर राहते. मग असे असेल तर शेतकरी आत्महत्या करणार नाही तर काय? शासनाची योजना चांगली असेल पण ती योजना गरजूच्या दारापर्यंत पोहचवणे प्रशासनाचे काम आहे.

५) **शेतकऱ्यांचा अज्ञानीपणा :**सर्वात महत्वाचे मूळ कारण म्हणजे शेतकऱ्याचा अज्ञानीपणा आहे. हजारो वर्षापासून शेतकऱ्यांने आपल्या अंर्तमनाला प्रश्न विचारला नाही की हे माझे एवढे हाल कशामुळे होतात. या विषयी गांर्भीयाने विचार करणारा व्यक्ती म्हणजे म. फुले होय. कदाचित म. फुल्यांनी बळीराजाच्या नंतर जन्म घेतला असता तर शेतकरी ज्ञानी बनून सुखी झाला असता मात्र तसे झाले नाही. रुळलेल्याच वाटेणे जाणे शेतकऱ्यांने पसंद केले म्हणून तो निरक्षर राहिला. अज्ञानामूळे शेतकऱ्याचा विकास खुंटला त्यामूळे त्याच्या वाट्याला दारिद्र्य, गरीबी, उपासमार अशा अनेक समस्या आल्या. महाशक्ती बनू पाहणाऱ्या भारतातील शेतकऱ्याची अशी अवस्था असेल तर कोणती महाशक्ती असाच प्रश्न पडतो. इमारत बांधावयाची असेल तर आपण हजारवेळा पाया मजबूत बनला पाहिजे याची काळजी घेतो मग ७० टक्के लोक शेतकरी असतील तर तो आपल्या देशाचा पाया आहे. आणि तोच

Umri Dist. Nanded, UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

जर कच्चा राहिला तर देशाचे काय? कसा महाशक्ती बनणार देश मोठ मोठ्या उद्योगावर मोठ मोठ्या मग शेती व शेतकऱ्यांवर खर्च करायला सरकारचे हात का थरथरतात याचा विचार केला पाहिजे. कृषी शेतकऱ्यांना परवडणारे नवे तंत्रज्ञान, सिंचन व्यवस्था, नाममात्र व्याजदारची कर्जे, शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण सोयी सवलती, विशेष करुन कृषी उपयोगी शिक्षण त्यांना द्यावे. डॉक्टरचा मुलगा डॉक्टर मग शेतकऱ्यांचा मुलगा शेतकरी हे सुत्र डावलून शेतकऱ्यांचा मुलगा कधी डॉक्टर होईल याचाही विचार शासनाने करायला पाहिजे.

५) **झपाटयाने वाढणारी शहरे** :झपाटयाने वाढणाऱ्या शहरीकरणाचा फार मोठा परिणाम कृषी क्षेत्रावर झालेला आहे. शेती व्यवसाय एकट्या शेतकऱ्यांचा नव्हे तर त्यासाठी फार मोठे मनुष्यबळ लागते. सद्यस्थिती पाहिली तर शेतमजूर कमी झालेले आहेत. नव्या पिढीला शेतावर काम नकोसे वाटायला लागले आहे. शहरात मिळणारा कोणताही व्यवसाय करायला ते तयार झालेले आहेत मग शेती करायची कोणी असा प्रश्न निर्माण झाला आहे. शेतात एखादे पिक चांगले आले खरे पण ते काढायचे कसे असा शेतकऱ्यांसमोर प्रश्न निर्माण झालेला आहे. म. गांधीचीसंकल्पना खोटी ठरत आहे. खेड्याकडे चला ऐवजी उलट शहराकडे चला असा सूर ग्रामीण भागात निघत आहे. खेड्यातून लोंढेच्या लोंढे शहराकडे येत आहेत त्यामुळे शहरीकरण वाढत चालले तर दुसरीकडे शेती ओस पडण्याच्या मार्गावर आहे. हे कुठेतरी थांबले पाहिजे.

६) **इतर कारणे** :याशिवाय अनेक कारणे कारणीभूत आहेत. जसे सामाजिक विषमता, आर्थिक नैराश्य, दुष्काळजन्य परिस्थिती उत्पादन क्षमतेवर मोठा परिणाम, शिक्षणाचा अभाव, ऐतखाऊ प्रवृत्ती, बेकारी, शेतीमालाला कवडीमोल भाव इत्यादी. आत्महत्या हा वैयक्तिक, विघटनाचा प्रकार आहे व्यक्ती जेंव्हा स्वतःच्या समस्या सोडविण्यासाठी असफल होतो तेंव्हा तो आत्महत्या करतो. म्हणजेच नैराश्य येते यातून सुटका करण्याचा त्याला एकच मार्ग दिसतो तो म्हणजे आत्महत्या.

उपाय योजना :शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या थांबविण्यासाठी सर्वच स्तरातून प्रयत्न झाला पाहिजे. देशात खूप मोठे मोठे दानशूर आहेत त्यांनी आपल्या सदसद विवेकबूद्धीचा वापर करुन आपला पोशिंदा शेतकरी याला कांही देता आले तर दिले पाहिजे. तमाम माझ्या देशवासियांना मला सांगावयाचे आहे की, माझ्या भोळ्या, भाभड्या, अज्ञानी अनपड शेतकऱ्याला शेतकरीच म्हणा शेतकरी राजा म्हणून त्याची अवहेलना करु नका. तो कशाचा राजा आहे. डोक्यावर फाटलेले छप्पर, अंगावरच गाठी मारलेले धोतर, फाटलेला सदरा यातच तो बेजार असतो तो कसला राजा. ज्ञानवंतांनो तो जर तुम्हाला राजा वाटत असेत तर तुम्ही सुटाबुटातले कोण आहात याचा विचार करा. शासनाला माझा एक प्रश्न आहे मोठ मोठ्या उद्योगपतींचे कर्ज तुम्हाला माफ करता येतात. बुडणारा एखादा उद्योग तुम्हाला पुन्हा पुर्नरुज्जीवीत करता येतो मग तुम्हाला जगवणाऱ्या बापाच कर्ज का माफ करता येत नाही. शेतकऱ्याला पुन्हा पुर्नरुज्जीवीत का करता येत नाही. जगा जगू द्या म्हणणारी संस्कृती, माझ्यासाठी नाही तर तुझ्यासाठी म्हणणारी आमची संस्कृती कुठे आहे. मुलानेच बापाला डावले तर वारस काय कामाचा. असो कर्ज माफ करता आले नाही तरी चालेल परंतु माझा शेतकरी कर्जबाजारी होणार नाही यांची तरी खबरदारी घ्या. ठोस योजना त्याच्या दारापर्यत पोहचतील याची काळजी घ्या. शासनाने व प्रशासन कर्त्यांने शेती व शेतकरी कसा सुधारेल याची काळजी घ्यावी. दुसरी गोष्ट शेतकऱ्यांच्या जीवाची किंमत एक लाख रुपये होऊ शकत नाही. तेंव्हा त्याच्या परिणामांचाही विचार व्हावा. त्या कुटूंबावर कोसळलेल्या संकटाचा प्रतिकार करणारी त्या कुटूंबाला शक्ती द्या. लाख रुपयाने कांहीच होत नाही. गरिबी, बेकारी, दारिद्र्य हटाव म्हणून मोहिम काढून चालत नाही तर कृतीची आज गरज आहे. कांही वर्षे बिनव्याजी कर्जपूरवठा करता येईल का याचा विचार व्हावा. शेतकऱ्यांच्या उत्पादनक्षमतेत वाढ होण्यासाठी शुन्य खर्चाची शेती करण्यावर भर देता येईल का? याचाही विचार व्हावा. अशा अनेक प्रकारच्या उपाय योजनांचा विचार करता येईल. मी अल्पसा येथे विचार केलेला आहे. शेतीमालाला योग्य व हमी भाव देण्यात यावा. सिंचनासाठी मोठा खर्च करण्यात यावा.

उमरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्या : मी या ठिकाणी शोध निबंधाच्या अनुषंगाने सन २०१४ ते २०१६ या तिन वर्षातील शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्यांचा संदर्भ घेतलेला आहे. हा संदर्भ छोटा असला तरी आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या कारणापर्यंत जावून शोध घेण्यासाठीचा हा एक मार्ग आहे. प्रत्येक शेतकऱ्यांच्या

आत्महत्येच्या मुळाशी वरिल कारणे जबाबदार आहेत हे आपणाला स्पष्टपणे जाणवते. या शोध निबंधासाठी प्रत्यक्ष कुटूंबातील कांही व्यक्तींच्या मुलाखती घेतलेल्या आहेत. ते प्रत्यक्ष व प्रथम दर्जाचे साधन आहे. या तिन वर्षाच्या काळात जवळपास १२ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केलेल्या आहेत. हा अहवाल तहसिल कार्यालयानुसार आहे. प्रत्यक्ष कुटूंबाची संवाद साधला असता त्यांच्या कुटूंबाची अवस्था अत्यंत अवघड आहे. कोसळलेल्या दुःखाच्या डोंगरातून ही कुटूंबे आजही सावरलेली नाहीत. त्यांचे जीवन अर्ध्यावरच दिसते आहे. गंगाधर पुंडलिक जाधव, बळेगांव, दिगांबर आनसाजी भूजबळे, हिरडगांव, गोवर्धन बालाजी ढगे, अब्दूलापूरवाडी, प्रकाश ईरबा जाधव, एंडाळा, पुंडलिक व्यंकटी मंथलवाड बितनाळ, आनंदा गोविंदा शिंदे बोळसा, चक्रधर गंगाधर सावंत तुराटी, बाबू नारायण हुलगुंडे वाघाळा, व्यंकटी हनमंत देवकर मोखंडी, प्रकाश शिवनाजी निकलपूरे सोमठाणा, बळीराम घडलिंग पवळे पळसगांव, बंशी झंपू राठोड बोळसा या सर्व शेतकऱ्यांनी आत्महत्या करुन आपले जीवन संपवले. या सर्वांना शासनाने सहानुग्रहानूदान दिले खरे परंतू या कुटूंबाना समर्थपणे पुन्हा उभारी घेण्याचे काय सामर्थ्य दिले याचा विचार कोण करणार त्याचे जीवन वाऱ्यावरच का? होणाऱ्या आत्महत्या रोखण्यासाठी काय उपाय योजना आखल्या का? प्रबोधन केले का? असे प्रश्न कोणाला विचारावे व त्यांचे उत्तर कोणी द्यावे हा एक गंभीर प्रश्न बनला आहे. म्हणून या शोध निबंधाच्या माध्यमातून मी थोडासा उमरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या जीवनावर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न किती लोकांना रुचेल पचेल माहित नाही पण यातील एकही बाब वा एका समस्येचे निराकरण केले तरी खूप झाले.

निष्कर्ष : आत्महत्या करणाऱ्या शेतकऱ्यांचा ज्वलंत प्रश्न हा उमरी तालुक्या पूरताच मर्यादीत नाही तर भारत सरकार समोरील एक मोठी समस्या आहे. हे थांबविण्यासाठी तुमची आमची गरज आहे . आता करणे शोधत बसण्यापेक्षा ठोस उपाय योजना राबविण्याची नितांत गरज आहे. हा माझा शोध निबंध त्यांच्यासाठी थोडाका होईना उपयोगी यावा हाच हेतू. प्रत्यक्ष मुलाखतीतून शेतकरी कुटूंबाची दयनिय अवस्था गरिबी, दारिद्रय, नैराश्याची भावना दूर करता आली पाहिजे. पुन्हा एकदा त्या मुलांच्या जीवनात आनंद देता आला पाहिजे. आणि इथून पूढे शेतकरी तसा मनात विचार आणनार नाही तशी तरतूद केली पाहिजे. येथेच मी आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांना श्रद्धांजली वाहतो आणि माझ्या शेतकरी बांधवांना आव्हान करतो की, जगण्याची जिद्द उरी बाळगा. मुला बाळांना उघडयावर सोडून जाण्याचा विचार मनात सुद्धा आणू नका. तुम्ही जगा व इतरांना खूप खूप जगायला शिकवा. तुम्ही अनपड, अज्ञानी असलात तरी चालेल पण आपल्या मुलांना शिकवा व जीवन जगण्याचा नवा मार्ग दाखवा. उद्या तुमचे सर्व कुटूंब तो, ती सुंदर बनवेल मी पण तुमच्यातील एक होतो शिक्षणाने मी सुंदर बनलो. माझे कुटूंब आनंदी बनले म्हणून शिक्षण हे संघर्षाचे साधन आहे. जगण्याचा मार्ग आहे. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येवरील उत्तम एक उपाय आहे.

संदर्भ सूची

तहसिल कार्यालयाचा अहवाल.
कित्ता.
कित्ता.
तहसिल कार्यालय उमरीतील प्रत्यक्ष नोंद
डॉ. अनिल कठारे, आधुनिक भारताचा इतिहास, कल्पना प्रकाशन, नांदेड
आत्महत्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या कुटूंबातील सदस्यांची प्रत्यक्ष मुलाखत
दै. सकाळ
दै. लोकमत
महाराष्ट्र टाईम्स
लोकसत्ता
Dr. Balaji Kamble, Interlink Research Analysis, June 2011, Jyatichadra Printing & Binding Pvt, Ltd. Latur.

Principal
Late Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri, Dist. Nanded. [M.S.]

SRJIS

Pathri Taluka Shikshan Prasarak Mandal's

KATRUWAR ARTS, RATANLAL KABRA SCIENCE &
B. R. MANTRI COMMERCE COLLEGE,

Manwath – 431 505 Dist. Parbhani

(NAAC Reaccredited 'B' Grade with 2.65 CGPA)

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

University Grants Commission, WRO, Pune Sponsored

Two Days National Seminar

ON 21 & 22 APRIL, 2017

Issues of Farmers' Suicides in India: Past, Present and Future

Special Issue of an International

SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR INTERDISCIPLINARY STUDIES

IMPACT FACTOR SJIF (2015) – 5.403

Chief Editor

Principal Dr. A. B. Chindurwar

Editor

Dr. T. V. Munde

Editorial Board

Dr. K. B. Patole

Dr. S. K. Shinde

Dr. Sharda Raut

Dr. P. S. Landage

Sunita Kukade

V. P. Jadhav

Dr. C. P. Vyas

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded * UMRI Pin-431807 (Maharashtra) *

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्राध्यापकाचे नाव व पेपरचे शीर्षक	पान. क्र.
79	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक अभ्यास *डॉ. बी. डी. इंगळे*	277-280
80	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: एक अर्थशास्त्रीय अभ्यास *डॉ. अनिल दि.वाडकर*	281-285
81	भारतीय शेतकऱ्याच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक *प्रा. कविता प्रल्हादराव हिरुळकर*	286-290
82	शेतकरी आत्महत्या कारणे व उपाय : वाशिम जिल्ह्याच्या संदर्भात एक अध्ययन *डॉ. एच. आर. तिवारी*	291-295
83	भारतातील भोतकऱ्याच्या आत्महत्येची वर्तमान,भुत व भविष्यातील समस्या *प्रो.डॉ.अवथरे जयेश मो.*	296-300
84	विदर्भातील जलसिंचनाची स्थिती आणि अडचणी *माधव चोले*	301-304
85	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्यास्थितीचे अध्ययन *डॉ. वन्ने मोहन भूजंगा*	305-307
86	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्येची कारणे व उपाययोजना - एक अभ्यास *प्रा. डॉ. मारोती विठ्ठलराव भोसले*	308-313
87	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या :आत्महत्या कारणे व उपाय *Dr. Ashok P. Tiparse*	314-318
88	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार असणाऱ्या घटकांचा अभ्यास *प्राचार्य डॉ. व्ही. एच. नागरे*	319-321
89	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या-समाजशास्त्रीय अध्ययन *प्रा. डॉ. चव्हाण एस.जी.*	322-323
90	भारतातील शेतकऱ्यांची सद्यस्थिती व त्यावरील उपाय योजना *डॉ. तुकाराम वैजनाथराव पोवळे*	324-328
91	ग्रामीण अर्थव्यवस्था : कृषी उत्पादकता आणि शेतकऱ्याच्या आत्महत्या *प्रा. डॉ. एम. डी. कच्छवे*	329-333

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

108	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या *प्रा. देशमुख शंकर भगवानराव & भगवान शंकर*	389-391
109	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे आणि उपाय *प्रा.मदन शेळके*	392-396
110	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : कारणे व उपाय. *प्रा.डॉ.के.एल. जायभाये & प्रा.एन.व्ही. कांबळे*	397-399
111	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या - कारणे व उपाय *प्रा.डॉ. माने दिलीप दादाराव*	400-402
112	नविन आर्थिक धोरणाचा भारतीय कृषीव्यवसायावर व शेतकरीवर्गावर झालेला परिणाम (महाराष्ट्र राज्याचे विश्लेषणात्मक अध्ययन) *प्रणया महेंद्र पाटील*	403-406
113	शेतकऱ्यांचे अधिकार आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या *प्रा. डॉ. संभाजी जाधव*	407-411
114	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत घटक *प्रा.खोकले आर.के.*	412-415
115	भारतीय शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस जबाबदार घटक *प्रा. डॉ. ए. पी. कुंटे*	416-419
116	मराठवाड्यातील शेतक-यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती *प्रा.डॉ. अरूण के. हांगे*	420-422
117	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्त्या - तथ्य आणि उपाय *सहा. प्रा. अ. श्री. कौसडीकर*	423-427
118	उमरी तालुक्यातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या एक ज्वलंत प्रश्न *डॉ. डी. डी. कोल्हेकर*	428-431
119	महाराष्ट्रातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक चिकित्सक अभ्यास *प्रा. शेळके सी.एस. & प्रा. डॉ. मुळे पी.एम.*	432-436
120	भारतातील शेतक-यांच्या आत्महत्येचे वास्तव व उपाय *प्रा.लोढे गणेश पी. & प्रा.डॉ. आर.एम. भालेराव*	437-438
121	मराठवाडयातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या (Suicide of Farmers in Marathwada) *Bhande A. P.*	439-441
122	शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या : एक चिंतन *डॉ. एल. एच. पाटील*	442-446

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

११३.

शेतकऱ्यांचे अधिकार आणि शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव

मराठी विभाग प्रमुख, कै. बाबसाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

आजच्या काळात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या हा शेतीप्रधान समाजव्यवस्थेतील एक ठळक आणि गंभीर सामाजिक प्रश्न निर्माण झाला आहे.भारतासारख्या शेतीप्रधान देशामध्ये शेतीवर अवलंबून असणाऱ्यांची संख्या अधिक असल्याने शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येसारखा प्रश्न निर्माण व्हावा ही गंभीर बाब आहे. त्याहीपेक्षा अधिक गंभीर काय असेल तर या प्रश्नाकडे शासन आणि इतर जबाबदार घटक म्हणावे तितके गांभीर्याने लक्ष देत नाहीत. सर्वच राजकीय पक्ष आपल्या अस्तित्वासाठी, निवडणुकीच्या जाहिरनाम्यात शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या या समस्येचा समावेश करतात निवडणूक संपली की, त्याकडे दुर्लक्ष केले जाते, हे अत्यंत धोकादायक आहे.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या ही समस्या आज अनेकांच्या अभ्यासाचा विषय आहे. पण भारतातील केंद्र व राज्य सरकारे हया प्रश्नाकडे मामुली प्रश्न म्हणून पाहत आहेत. आणि नैमित्तिक उपाय म्हणून समित्या नेमणे अहवाल तयार करणे, ते बासनात टाकणे आणि तात्पुरती मदत म्हणून पॅकेज देणे हे उपाय करत आहेत......हे प्रश्न खोलवर गेलेले आहेत आणि त्यांचा अंतिम परिणाम म्हणजे आत्महत्या होत आहेत, हे मान्य केले जात नाही.[1] शासन अशा पध्दतीने या प्रश्नाकडे पाहते, तर दुसऱ्या बाजुला बुध्दीवादी वर्ग त्याकडे खुप गंभीरतेने पाहतो आहे. या समस्येच्या मुळाशी जाण्यासाठी अनेक विचार मांडले जात आहेत. त्यामध्ये शेतकऱ्यांचे अधिकार डावलले जाणे हा घटक जबाबदार आहे, हे आढळून आले आहे. अधिकार डावलले जाण्याणे कांही आत्महत्या होतात का? ही समस्या घेवून मी शोधनिबंध करण्याचे निश्चित केले.

मानवी अधिकार ही संकल्पना निसर्ग नियमाला धरुन आहे. व्यक्तीला जीवन जगताना असे कांही अधिकार आवश्यक असतात. जेंव्हा नैसर्गिक अधिकार कोणत्याही व्यक्तिकडून, समुहाकडूंन, किंवा शासनाकडून डावलले जातात तेंव्हा व्यक्तीच्या जीवनात नैराश्य येत असते. त्याचप्रमाणे शेतकऱ्याला एक शेतकरी म्हणून पारंपरिक पध्दतीमध्ये राज्यघटनेत कांही अधिकार दिले आहेत. त्यामुळे शेतीला आणि शेतकऱ्यांना सुरक्षितात मिळत असते. अशी सुरक्षितता मिळणे हे समाज आणि राष्ट्राच्या हिताचे असेत. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी शेतकऱ्यांना बियाने, पैसा पेरणीच्या काळात पुरविला आहे हे सर्वज्ञात आहे. असे अनेक उदाहरणे इतिहासात सापडतात. कर्जपुरवठा, शेतीमालाला भाव, पिकविमा या माध्यमातून शेकऱ्यांना सुरक्षितता दिली जाते. आपल्याही देशात अशा पध्दतीची सुरक्षितता शासन यंत्रणा देत असते. पण ती कितपत शेतकऱ्यापर्यंत पोहचते हा कळीचा मुद्दा आहे.

सहाकारी संस्था मधील उत्पादन व नफ्यामध्ये सहभागी होण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना दिला आहे. साखरकारखाने, सुतगिरण्या, मार्केट कमिटी, दुध डेअरी या सर्वाच्या नफ्यामध्ये हिस्सा मागण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना दिला आहे. पण अशा सर्व सहकारी संस्था तिथे कार्यरत असलेले संचालक मंडळ तोटयात दाखवितात. त्यामुळे नफ्यात हिस्सा मागण्याचा केवळ कागदोपत्री अधिकार शेतकऱ्यांला देवून काय उपयोग आहे. राजयकर्ते शेतकऱ्यांचा हा अधिकार अशा पध्दतीने डावलतात.

माहिती मिळविण्याचा व तक्रार करण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना दिला आहे. बाजारातील बियाणे, किटकनाशके, खते अनेकदा भेसळयुक्त विकले जातात किंवा कृत्रिम टंचाई निर्माण केली जाते. त्यामुळे अशा बियाण्या बाबत माहिती मागण्याचा, नुकसान भरपाई मागण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना आहे. पण त्यात अनेक अटी टाकलेल्या असतात. जरी हा अधिकार वापरला तरी शासन दरबारी अशा व्यापाऱ्यांविरोधात कांहीच कार्यवाही होत नाही. त्यामुळे हा अधिकार असून नसल्यासारखा आहे.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

बँक, सहकारी संस्था यांच्याकडून कर्ज घेण्याचा अधिकार शेतकऱ्यांना दिला आहे. राष्ट्रीयकृत बँक शेतकऱ्यांना कर्जपुरवठा करीत असते. पण तो कर्जपुरवठा अल्पप्रमाणात असतो वेळेत दिला जात नाही. दलालामार्फत भ्रष्टाचार होतो. पुनर्गठणच्या नावाखाली नवीन कर्जपुरवठ्यातून कपातकेली जाते व शेतकऱ्यांच्या हातात फारच कमी भांडवल रुपाने पैसा येतो. त्या अपुऱ्या भांडवलात बियाणे, खते, किटकनाशके खरेदी करणे अशक्य असते, तेव्हा शेतकरी सावकाराकडे कर्ज घेण्यासाठी वळतो. इथे एक महत्त्वपुर्ण मुद्दा राजू शेट्टी मांडतात, राष्ट्रीयकृत बँकेत काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांनी परतफेडीची क्षमता न तपासताच कॉर्पोरेट सेक्टरला लाच घेऊन लाखो कोटीची कर्जे 'राइट ऑफ' करावी लागली म्हणजे त्यावर पाणी सोडावे लागले. याच बँकाचा तोटा कमी करण्यासाठी केंद्रसरकारला गेल्या वर्षी ३० हजार कोटी, तर या वर्षी १० हजार कोटीची तरतूद करवी लागली. तरीही बँका अजून अडचणीत आहेत. दुसरीकडे निम्म्यापेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून असणाऱ्या शेतकऱ्यांची थकीत कर्जे एक लाख कोटी रुपयांपेक्षा कमी आहेत. तरीही स्टेट बँकेच्या अध्यक्षा अरुंधती भट्टाचार्यांना असे वाटते की, शेतकऱ्यांचे फार लाड होत आहेत.[२] अशी शेतकरी आणि कारखानदार यांना वेगळ्या प्रकारची वागणूक राष्ट्रीयकृत बँकेत मिळते. त्यामुळे शेतकरी नाइलाजास्तव मॉयक्रोफॉयनान्सकडे वळतो आहे. अमरावती जिल्ह्यातील शेतकऱ्याची कथा यावर जळजळीत प्रकाश टाकणारी आहे. खानापूर (मेंढी) या गावात शिवहरी वामनराव ढोक हा दोन एकर कोरडवाहू जमीन असणारा शेतकरी पहिल्यांदा सेवा सोसायटीच्या माध्यमातून जिल्हा बँकेचे दिड लाख रुपये कर्ज काढले. त्याचे हप्ते आणि व्याज भरण्यासाठी वरुड अर्बन बॅकेचे अडीच लाखांचे कर्ज काढले. अवकाळी पावसामूळे घराची पडझड झाली म्हणून दुरुस्तीसाठी महिंद्रा फायनान्स कंपनीचे सव्वा लाख रुपये कर्ज काढले. दोन तीन वर्षात त्याच्यावर पाच लाखाचे कर्ज झाले. व्याजाची रक्कम भरता भता दमछाकहोऊ लागली. दोन एकर कोरडवाहू शेतीतील उत्पन्न आणि नवरा बायकोने केलेली मोलमजूरी यांची तोंड मिळवणी...... कशाचा मेळ कशाला लागेना. मग एल. टी. फायनान्सकडून १५ हजार रुपये कर्ज काढले. मोलमुरी करुन मिळणारा सारा पैसा या फायनान्स कंपनीकडेच चालला, म्हणून पुन्हा एचडी. एफसी. बँकेचे पुन्हा १७ हजार रुपयांचे कर्ज काढले. हे कमी होते म्हणून एस. के. फायनान्स या केपनीचे पुन्हा २० हजार रुपयांचे कर्ज. एका बाजुला या फायनान्स कंपन्या वसुलीसाठी शिवहरीच्या मागे लागल्या. तो जिथे काम करेल त्या ठिकाणी जाऊन वसुलीचा तगादा लावू लागले. तेथुनही गायब झाला म्हणून कंपन्यांचे प्रतिनिधी रात्री अपरात्री घरी येऊ लागले. घरात....... शिकणाऱ्या तीन मुली, त्याच्यासमोर अर्वाच्य भाषेत बोलणे, हे सर्व असह्य झाल्याने एक दिवस शिवहरीने आत्महत्या करुन आपले जीवन संपविले.[३] शेतकऱ्यांना राष्ट्रीयकृत बँकेतून कर्ज घेण्याचा अधिकार असूनही भ्रष्ट प्रशासनपामूळे त्याचा हा अधिकार पुर्ण पणे वापरु दिला नाही. म्हणून त्यांना मॉयक्रोफॉयनान्स सारख्या क्षेत्राकडे वळावे लागले. त्यांच्याशी कॉर्पोरेट क्षेत्राप्रमाणे पत करुन कर्ज पुरवठा केला नाही. त्यामूळे तो कर्जाच्या विळख्यात सापडत गेला आणि शेवटी जीवन संपवून घेतले. आजही राष्ट्रीयकृत बँकाचा शेतकऱ्याकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन निकोप नाही. त्याच्याकडे संशयाने पाहिले जाते, हिनतेने पाहिले जाते हा दृष्टिकोण बदलण्याची आवश्यकता आहे. अमेरिकेतील प्राध्यापक व आंतरराष्ट्रीय पाणी वाटप कायदयाचे तज्ञ स्टीफन मॅकाफ्री यांच्या प्रयत्नामुळे पाणी मिळणे हा प्रत्येक व्यक्तीचा हक्क आहे. याला संयुक्त राष्ट्रानी २०१० साली मानवी अधिकार म्हणून मान्यता दिली. पाणी हा शेती आणि शेतकऱ्यांच्या अत्यंत जिव्हाळ्याचा विषय, शासन धरणे बांधताना शेकडो एकर जमिन बागायती होणार आहे. शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढणार आहे. कोरडवाहू शेती बागायती होईल, अशी अमिषे दाखवून मातीमोल भावात शेतकऱ्यांच्या जमिनी घेतल्या जातात, पण नंतर त्याच धरणातील पाणी शेतकऱ्यांना वापरण्यासाठी बंदी घातली जाते. कारण ते पाणी बाजुच्या शहराला पिण्यासाठी वापरायचे असते. उदाहरण म्हणून नांदेड येथील विष्णुपूरी प्रकल्पाचे घेता येईल. हा प्रकल्प मुळात उपसा जलसिंचन प्रकल्प आहे. त्यासाठी शासनाने मोठा खर्च करुन पाईपलाईन व्दारे बाजूच्या शेतीला पाणी देण्याची व्यवस्था केली आहे. पण आज हा प्रकल्प पुर्णतः नांदेड शहरासाठी पाणी पुरवठा करणारा प्रकल्प झाला आहे. शहरातील लोकांना पिण्यासाठी पाणी वापरणे हा हक्क आहेच. पण त्या पाण्यावर शेतकऱ्यांचा ही हक्क अहे हे विसरले जाते. तो पाणीसाठा राखीव म्हणून घोषित केला जातो. पण शहरातील अनेक लोक या पाण्यावर आपले

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra) Umri Dist Nanded

कमावतात
व्यवसाय चालवून पैसा कमावतात. एम.आय. डी. सी. छोटे उद्योग हे या पाण्याचा वापर करुन पैसा पाण्यावाचून
पण जे धरण शेतकऱ्यांसाठी बांधले त्या धरणामुळे अनेकांच्या जमिनी गेल्या त्यांचे पिक शेवटच्या एका धरणाच्या
वाळत आहे. हे शेतकरी पाहतो आहे. पण तो तळमळत बसण्याशिवाय कांहीच करु शकत नाही.
आजूबाजूचा विद्यूत पुरवठा तोडला जातो. शेतकऱ्यांना पाणी वापरण्यासाठी बंदी घातली जाते. डॉ. स्वामिनाथन
म्हणतात, भारतीय कृषि व्यवस्थेत काहीतरी भयंकर चूक होते आहे व जर कृषि क्षेत्रात चूक होत असेल तर इतर
कोणत्याहि क्षेत्राचे भले होऊ शकणार नाही.[४]शेतकऱ्यांच्या घरात अगोदरच दारिद्रय त्यातून हाती येणारं पिक
शासकीय नियोजना अभावी जात आहे. हे पाहताना त्याला नैराश्य येणारच आहे. शासनाने धरणातील पाणी
पिण्यासाठी राखीव साठा म्हणून घोषीत करण्यास कांहिच हरकत नाही. पाण्याचा वापर पिण्यासाठी झाला पाहिजे
हे मानवीय दृष्टिकोनातून योग्यच आहे. पण शेतकऱ्यांचे पिक शेवटच्या एका पाण्याशिवाय वाळत आहे. तर किमान
त्यांना नुकसान भरपाई तरी जबाबदार संस्थानी दिली पाहिजे. तरच शेतकरी जगेल नैराश्यापासून दूर राहिल.
अन्यथा तो रात्री अपरात्री धरणातील पाणी वाळणाऱ्या पिकांना देण्यासाठी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून पाणी
देण्यासाठी जाईल. मग प्रशासन त्याच्यावर खटले भरेल, अशा घटना शेतकरी आत्महत्येस कारणीभूत ठरत
आहेत. उदरनिर्वाहासाठी स्वतःचा जीव धोक्यात घालून तो पिक वाचविण्यासाठी धडपडतो आहे. याकडे
संवेदनशील दृष्टीने पाहिले पाहिजे. जसा धरणातील पाण्यावर शहरातील लोकांचा हक्क आहे तसाच ग्रामीण
भागातील शेतकऱ्यांचाही आहे. पण शेतकऱ्यांच्या हक्काकडे पुर्णतः दुर्लक्ष करुन शहरातील लोकांच्या हक्काचेच
रक्षण आज होताना दिसत आहे. या विषयी डॉ. मोहन धारिया म्हणतात की, भारतात स्वातंत्र्यानंतर जेवढे प्राधान्य
औद्योगिकरण आणि उद्योगधंद्यांना दिले त्या प्रकारची वागणूक कृषि व ग्रामीण क्षेत्राला दिली नाही.[५] या त्यांच्या
विधानाने वरील मताला अधिक पुष्टी मिळते. शेतकऱ्यांच्या मुलांना उत्तम दर्जाचे शिक्षण मिळणे त्यांचा अधिकार
आहे. आज प्राथमिक शिक्षणाची अवस्था जेवढी बिकट आहे त्यापेक्षा उच्चशिक्षणाची अवस्था बिकट आहे. जिल्हा
परिषदेच्या शाळांमधून बहुतांश शेतकरी, शेतमजुरांची मुले शिक्षण घेत आहेत. त्या शाळांचा दर्जा उंचावण्या ऐवजी
शासन ग्रामीण भागातून कायम विनाअनुदानित इंग्रजी माध्यमांच्या शाळांना मान्यता देत आहे. आर्थिक परिस्थिती
बिकट असूनही शेतकरी शेतमजुरांना वाटते की, या शाळामधून आपल्या मुलांना चांगल्या दर्जाचे शिक्षण मिळेल.
म्हणून ते इंग्लिश मेडियम स्कूल मध्ये मुलांना पाठवत आहेत. तेथील भरमसाठ फिस त्यांच्या संकटात अधिकच भर
घालते आहे. या शिवाय जी मुले माध्यमिक शिक्षण पुर्ण करुन उच्चमाध्यमिक शिक्षणासाठी जिल्ह्याच्या ठिकाणी
येतात. आज कनिष्ठ महाविद्यालय केवळ कागदोपत्री प्रवेशापुरती उरली आहेत. बहुतांश मुले खाजगी
शिकवणीकडे वळली आहेत. जिल्ह्याच्या ठिकाणी राहण्याचा खर्च शिकवणीची फिस यांचा भार शेतकरी पालकांना
सोसवत नाही. एवढा खर्च ते करु शकत नाहीत. त्यामुळे आजची शिक्षणव्यवस्था शेतकऱ्यांच्या मुलांना स्वतःच्या
पायावर उभीकरण्यात अपयशी ठरत आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागातून शिक्षणाविषयी उदासिनता दिसण्याचे प्रमुख
कारण म्हणजे शिक्षण महाग होणे शिक्षण पुर्ण झाल्यानंतर रोजगार मिळण्याची शक्यता कमी असणे, शेतीतून
आपल्यामुलांनी बाहेर पडावे असे सतत शेतकऱ्यांना वाटते. त्यासाठी शिक्षण हे माध्यम आहे अशी आशा
शेतकऱ्यांना होती. पण त्या क्षेत्रातही निराशाच त्यांच्या वाट्याला आली. शिक्षणासारखा मुलभूत अधिकार अशा
प्रकारे शेतकऱ्यांचा डावलला जात आहे, त्यामुळे शेतकरी आत्महत्याकडे वळत आहेत. शेतकऱ्यांना आरोग्य सुदृढ
ठेवण्याचा किमान स्वच्छता मिळवण्याचा अधिकार आहे. ग्रामीण भागातून शिक्षणाचा अभाव, अज्ञान, रुढी परंपरा
आरोग्याचा स्तर खालावण्याचे प्रधान घटक आहेत. तो स्वतःअन्नधान्य पिकवणारा असूनही कुपोषण शेतकरी
कुटुंबात आहे. त्यात कमी वयात मुलांचे विवाह केले जातात. त्यामुळे कमी वजन व कमी बुध्दीमत्ता असलेली
कुपोषित बालके जन्माला येतात. ग्रामीण भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रात औषधीचा तुटवडा, शहरतून डॉक्टर
येण्यास उदासिन, प्रशासनातील भ्रष्टाचार यामुळे शेतकऱ्यांच्या आरोग्याचा अधिकार अशापध्दतीने डावलला जातो
त्यामुळे शेतकरी उदास व निराश होताना दिसत आहे. शेतकऱ्यांचे अधिकार डावलले जाणे हा शेतकऱ्यांच्या
आत्महत्यांना जबाबदार असलेला महत्त्वपूर्ण घटक आहे. शासनाची शेतकऱ्याप्रती उदासिनता, राजकीय नेत्यांचे
जाणिवपूर्वक दुर्लक्ष, शेतकरी कुटुंबातील शिक्षणाचा अभाव, शेतकऱ्यांमधील असंघटीतपणा, शेतीमालाला भाव नसणे

व भ्रष्ट प्रशासन हे घटक शेतकऱ्यांची व शेतीचीस्थिती नाजुक होण्यास कारणीभूत आहेत. [illegible]विषयी महात्मा फुल्यांनी मांडलेले विचार येथे आवर्जुन उल्लेख करावा वाटतो ते म्हणतात की, सरकारी गोरे अधिकारी हे बहुतकरुन ऐषआरामांत गुंग असल्यामुळे त्यांना शेतकऱ्यांचे वास्तविक स्थितीबद्दल माहिती करुन घेण्यापुरती सवड होत नाही व त्यांच्या गाफीलपणाने एकंदर सर्व सरकारी खात्यांत ब्राम्हण कामगारांचे प्राबल्य असते. या दोन्ही कारणामुळे शेतकरीर लोक इतके लुटले जातात की, त्यास पोटभर भाकर व अंगभर वस्त्रही मिळत नाहीत.[६] महात्मा फुल्यांचे हे मत आज तंतोतंत लागू पडते आहे. फरक एवढाच आहे, गोरे अधिकारी या ऐवजी काळे अधिकारी आज आहेत. पण प्रवृत्ती तीच आहे. त्यामुळे शेतकरी नडला जातो, निराश होवून आत्महत्याकडे वळतो आहे. स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेडच्या फेब्रुवारी २०१७ च्या दीक्षांत समारंभात प्रमुख अतिथी म्हणून बोलताना मा. शरद पवार म्हणाले, शेतीवरचा भार कमी केला पाहिजे हे विधान अत्यंत महत्वपूर्ण आहे. यात निश्चितच तथ्य आहे. ग्रामीण भागातील कुटुंब पुर्ण पणे शेतीवरच अवलंबून आहेत. कुटुंबातील सदस्य संख्या वाढते आहे. शेतीमात्र तेवढीच आहे उलट तीचे तुकड्यात रुपांतर होते आहे. याचा उत्पादनरावर ही परिणाम होतो. त्यामुळे शेतकरी कुटुंबातील काही सदस्यानी शेतीपुरक व्यवसाय किंवा स्वतंत्र व्यवसायाकडे वळले पाहिजे. पण असा विचार प्रत्यक्ष कृतीत आणणे खुपच अवघड असते. कोणत्याही व्यवसायाकडे वळायचे म्हणजे सर्वप्रथम भांडवल आवश्यक असते. त्यानंतर त्या क्षेत्रातील व्यवसायज्ञान या बाबीची कमतरता शेतकऱ्यांकडे आहे. शेतीवरचा भार कमी करण्यासाठी शासनाचे धोरण शेतकऱ्यांना अनुकूल असले पाहिजेत. २००७ मध्ये पी. साईनाथ म्हणाले की, देशाची राष्ट्रीय आर्थिक ध्येय धोरणेच शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येला जबाबदार आहेत. त्यात देशाचे आयात निर्यात धोरण, सबसिडी धोरण, बाजार यंत्रणा, पतपुरवठा धोरण, पिक विमा धोरण, पंचवार्षिक योजना धोरण व त्यातील तरतुदी, कृषि व्यवसायासाठी राबवल्या जात असलेले विविध आर्थिक धोरण हे शेतकऱ्यांच्या आत्महत्येस कारणीभूत आहेत.[७] ही धोरणं शेतकऱ्यास अनुकूल बलवली तरच शेतकऱ्यांना इतर व्यवसायाकडे वळविता येईल व शेतीवरचा भार कमी करणे, शक्य होईल. अनेक शेतकऱ्यांना शेतीकरण्याची इच्छा नाही. पण ते नाइलाजाने शेतीकरतात. अनेकांना शेतीतून बाहेर पडण्याची इच्छा असते. पण मार्ग सापडत नाहीत. मा. मनमोहनसिंग प्रधानमंत्री असताना विदर्भातील दौऱ्यात आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांच्या विधवा पत्नींना भेटले तेंव्हा त्या स्त्रियांनी व्यक्त केलेली भावना महत्त्वपूर्ण आहे. त्या म्हणाल्या, साहेब आम्हाला कोणत्याही स्वरुपाची मदत नको, चपराश्याची (सेवकाची) नौकरी द्या पण नौकरी द्या. या त्यांच्या भावना अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत. त्यांना कष्टनकरता कांही नको कष्ट करण्याची मानसिकता आहे. पण ते शेती करण्यास तयार नाहीत. शेतीतील आत्मविश्वास त्या गमावून बसल्या आहेत. त्यामुळे शेतीतून बाहेर पडण्याची त्यांची इच्छा प्रबळ आहे. त्यांनी आजपर्यंत शेतीततील मरण प्राय वेदना पाहिल्या आहेत. याच शेतीने त्यांच्या पतीचे प्राण घेतले आहेत. पुन्हा आपल्या मुलांनी कोणत्याही परिस्थितीत शेतीत राहू नये असे त्यांना वाटते. भास्कर भोळे म्हणतात, समाजात जे कांही आज घडते आहे ते अवांछनीय असले तरी त्याविरुध्द समाजाचे सगळे घटक एकमुखाने आवाज उठवतांना मात्र दिसत नाहीत, उलट शेतीशी संबंधित नसलेले मध्यमवर्गातील कांही लोक तर ह्या परिस्थितीत सुखावल्यासारखे दिसतात हे जेव्हा शेतकरी पाहतो तेव्हा तो स्वतःला दोष देतो अधिकच खंतावता आज समाजात जे कांहीविपरीत घडत आहे आणि त्याची झळ मुख्यत्वेकरुन शेतकऱ्यांनाच लागत आहे. त्याच्या विरोधात संपूर्ण समाजाचा आवाज संघटित स्वरुपात उठत नाही ह्याचा अर्थ समाजाला आपल्या सुखदु:खाशी काहीही घेणेदेणे नाही असाच शेतकऱ्यांना वाटतो समाजाच्या ह्या असंवेदनशील बधिरीकरणामुळे शेतकरी अधिकच अगतिक होतो आणि आत्मघाताकडे त्याचा कल होतो.[८] अशारितीने शेतकऱ्यांचे हक्क डावलले जाणे हा महत्त्वपुर्ण घटक शेतकरी आत्महत्यास जबाबदार आहे असे दिसून येते.

निष्कर्ष:

बहुतांश शेतकऱ्यांना शेतीकरण्याची इच्छा नाही पण शेतीतून बाहेर पडणे शक्य होत नाही, शेती सोडण्यासाठी पर्यायी व्यवस्था त्यांच्याकडे नाही म्हणून शेतकरी आपले जीवन संपवून घेतात.

शेतकऱ्यांनी केलेल्या आत्महत्या जाणीवपुर्वक केलेली कृती आहे. ती लहर किंवा मानसिक संतूलन बिघडल्याने केलेली कृती नव्हे.

शेतकऱ्यांच्या अधिकारांचे शासनाने रक्षण केले, सर्वप्रकारच्या अधिकाराकडे शासन व प्रशासनाने संवेदनशिलतेने पाहिले तर आत्महत्या कमी होतील.

पाणी वापरास पिण्यासाठी प्रथम प्राधान्य दुसरे शेतीसाठी तर तिसरे औद्योगिक क्षेत्रासाठी असा क्रम लावून शेतीक्षेत्रास प्राधान्य दिले तर आत्महत्या निश्चितच कमी होतील.

कार्पोरेट क्षेत्रातील व्यक्तीप्रमाणे शेतकऱ्यास बँका वागणूक देत नाहीत. कार्पोरेट क्षेत्राप्रमाणेच शेतीक्षेत्रातील व्यक्तींची पत बँकानी केली तर आत्महत्या रोखता येतील.

शेतीवरचा भार कमी करण्यासाठी शासनाने शेतकऱ्यांस अनुकूल अशी धोरणे आखली पाहिजेत. पायाभूत सुविधा ग्रामीण भागात निर्माण केल्यास नवनविन व्यवसायाकडे शेतकऱ्यांस वळता येईल व शेतीवरील भार हलका होईल त्यातून शेतकरी आत्महत्या रोखता येतील.

शेतकरी शेतीक्षेत्रातील विश्वासार्हता गमावून बसला आहे. ती विश्वासार्हता परत मिळवून देण्यासाठी शेतीमालाला हमीभाव देवून शेतमालाची किंमत ठरवण्याची पारंपरिक बिट पध्दत बंद केली तर शेती क्षेत्राला व शेतकऱ्यांना चांगले दिवस येतील.

शेतकऱ्याच्या जीवनात आर्थिक अस्थिरता आहे. ही अस्थिरता बहुमुखी असल्यामुळे फार मोठे बदल त्यांच्या जिवनात होत आहेत, या बदलांचा संबंध आत्महत्यांशी आहे.

शेतकऱ्यांचे प्रश्न हे खोलवर गेले आहेत. पण केंद्र व राज्य सरकार या प्रश्नाकडे गांभीर्याने न पाहता मामुली समस्या म्हणून पाहतो आहे. व पॅकेजसारखी नैमित्तिक उपाय करीत आहेत. यामुळे शेतकरी आत्महत्यांचा प्रश्न सुटणार नाही तर शासनाने त्याकडे गांभीर्याने पाहून कायनस्वरुपी उपाययोजना केल्या पाहिजेत.

संदर्भ सुची

Farmers suicide in India, Feb. 2nd 2010, Seminar papers, priyadarshini mahila Mahavidyalaya, wardha, page no. 01.

लोकसत्ता,०२ मार्च २०१७, पृष्ठ ०७

लोकसत्ता,१५ मार्च २०१७, पृष्ठ ०७

Farmers suicide in India, Feb. 2nd 2010, Seminar papers, priyadarshini mahila Mahavidyalaya, wardha, page no. 31.

शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या: समस्या आणि उपाय, शिंदे विनायक, प्रथमावृत्ती २०१५, सुर्यमुद्रा प्रकाशान, नांदेड, पृष्ठ २९.

महात्माफुले समग्र वाड्.मय, संपा. य. दि. फडके, सुधारित आवृत्ती १९९१, पृष्ठ २६८.

तत्रैव, क्र. ०५, पृष्ठ २४.

Farmers suicide in India, Feb. 2nd 2010, Seminar papers, priyadarshini mahila Mahavidyalaya, wardha, page no. 05.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya,
Umri Dist. Nanded. [M.S.]

Golden Research Thought

Volume - 6 | Issue - 7 | January - 2017

International Recognition Multidisciplinary Research Journal

4.6052(UIF) 2231-5063

वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन

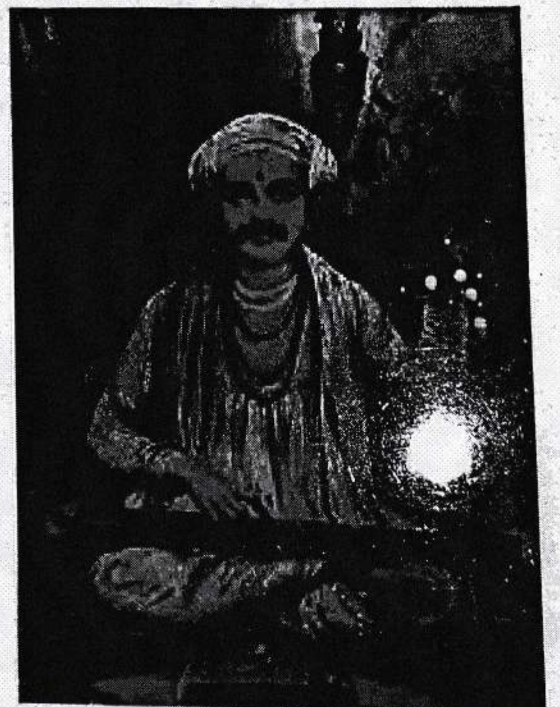

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव

संभाजी जाधव

मराठी विभाग प्रमुख, कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी.

सारांश :– वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोनाचे मूळ त्यांच्या समाजचिंतनात आहे. संपत्ती ही व्यक्तीचे लौकिक जीवन अधःपतित होण्यास कारणीभूत ठरू शकते, ही बाब सर्वच संतांनी लक्षात घेतली आहे.....

Editor - In - Chief - Dr. T. N. SHINDE

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya Umri Pin-431807 (Maharashtra)

7	Scams, Sebi And The Indian Stock Market Dr. Isha Jaiswal1 and Vikas Jaiswal2	37
8	Explorations Of Various Statistical Techniques In Marketing N.Udaya Prakash , S. Balaji and Mohana Priya	44
9	Sports Can Prevent Youth Crime Dr. A. Mili	50
10	वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन प्रा. डॉ. संभाजी जाधव	53

GRT

GOLDEN RESEARCH THOUGHTS

ISSN: 2231-5063
IMPACT FACTOR : 4.6052 (UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 7 | JANUARY - 2017

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Dist. Nanded
UMRI
Pin-431807
(Maharashtra)

वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव
मराठी विभाग प्रमुख , कै बाबासाहेव देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय उमरी ,
ता. उमरी जि. नांदेड.

वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोनाचे मूळ त्यांच्या समाजचिंतनात आहे. संपत्ती ही व्यक्तीचे लौकिक जीवन सुखी व समृद्ध करण्यासाठी आवश्यक आहे; पण संपत्तीचा अतिरेकी हव्यास हा व्यक्तीचे लौकिक जीवन अध:पतित होण्यास कारणीभूत ठरू शकते, ही बाब सर्वच संतांनी लक्षात घेतली आहे. संत नामदेवांनाही संपत्तीचा अतिरेक हा व्यक्ती ला भुरळ पाडणारा, व्यक्तीचे, समाजाचे मन:स्वास्थ बिघडविणारा वाटला. म्हणून ते म्हणतात, "आतां आहे नाहीं पाहतां क्षण एक । संपत्तीचे सुख विषय हा ।।१।। हितं तें आचरा हित तें विचारा । नामीं भाव धरा जाणतेनो ।।२।। संपत्तीच्या बळें एक जाले आंधळे । वेढिलें कळिकाळें स्मरण नाहीं ।।३।।"[१] संपत्तीचे सुख क्षणात आहे, नाही. त्यामुळे दीर्घकाळ असलेल्या सुखाचा विचार करावा. माणसाला जीवन जगताना आवश्यक अशी संपत्ती कमी लागते; पण सुखचैनीसाठी कितीही पुरत नाही. संपत्तीच्या मागे व्यक्ती लागली तर ती आंधळा होते. तिला दु:खाने कधी वेढले हेसुद्धा लक्षात येत नाही. परधन तर दगडाप्रमाणे मानावे, हा नामदेवांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन नैतिकतेवर आधारलेला आहे. ही नैतिकता समाजाचे मानसिक आरोग्य टिकविण्यास उपयुक्त ठरते. त्यामुळे समाजाची वाटचाल योग्य दिशेने होण्यास मदत होते, असे वाटते.

संपत्तीचा अभिमान फार काळ टिकत नसतो. मुळात कोणताही अभिमान धरू नये, हा विचार व्यक्त करताना नामदेव म्हणतात, "देह पडे तोंवरी देहाचा अभिमान । न करीं मी अज्ञान आत्महित ।।१।। मी माझे म्हणतां गेले नेणों किती । रंक चक्रवर्ती असंख्यात ।।२।। क्षणक्षणा देहीचे आयुष्य पैं झडें । वासना ते वाढे नित्य नवी ।।३।। ....जंववरी संपत्ति तंववरी हे सखे । गेलिया ते भुंके सुणें जैसे ।।५।।"[२] संपत्तीचा अभिमान आत्महित करणारा नाही. या सृष्टीत कितीतरी लोक असे होऊन गेले जे धनवान होते; पण नंतर त्यांचे नावही लोक लक्षात ठेवीत नाहीत. त्यामुळे त्यात हित नाही. संपत्तीने क्षणाक्षणाला नित्य नवी वासना उदयाला येते आणि संपत्ती असेपर्यंतच सखे-सोबती आहेत. संपत्ती गेल्यानंतर बिकट अवस्था होते, असे सांगून संपत्ती हे केवळ जगण्याचे साधन असावे साध्य असू नये, असे त्यांना वाटते. त्यातून त्यांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन हा आवश्यक संपत्तीचे समर्थन करणारा, तर संपत्तीचा हव्यास हा अध:पतनाकडे नेणारा असल्याचा वाटतो.

संत सेना न्हावी याचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन हा उदास असल्याचे जाणवते. प्रत्येक अडचणीत धनाचा उपयोग होईल, याची खात्री नसून विवेक व सद्गुणच उपयोगाला येतात, असे त्यांना वाटते. तरीपण लोक संपत्तीच्या मागे धावताना दिसतात. अशा लोकांना ते म्हणतात, "धन कोणा कामा आलें । पहा विचारूनि भले ।।१।। ऐसें सकळ जाणती । कळोनियां आंधळे होती ।।२।। स्त्रिया पुत्र बंधु पाही । त्याचा तुझा संबंधु नाहीं ।।३।। सखा पांडुरंगा विणि । सेना म्हणे दुजा कोण ।।४।।"[३] सर्वच जाणतात की, धन कामाला येईल याची शाश्वती नाही. तरीपण आंधळे होऊन त्यामागे का धावता, असा प्रश्न सेना न्हावी विचारतात. त्यामुळे जेवढी गरज तेवढेच धन ठेवा, असा त्यांचा दृष्टिकोन दिसून येतो.

संत भानुदास याचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन अत्यंत वेगळ्या स्वरूपात व्यक्त झाला असून, संपत्ती ही खोटी प्रतिष्ठा प्राप्त करून देते व खोटी स्तुती करणाऱ्या लोकांना भोवती जमा करते, असे सांगताना ते म्हणतात, "भांबावसी कां रे माझे माझे म्हणसी । कोण हे कोणासी कामा आले ।।१।। घेई तूं अनुभव कोणाचे ते कोण । अंतकाळीं जाण पारखे होती ।।२।। जवळी असतां धन कांही रुका । तेव्हां म्हणती सखा दादा भाई ।।३।।

हीनपणें म्हणती अभागी करंटा । जन्म फुकटा मरतां बरें ।।४।।''[४] यातून संपत्तीची मर्यादित आश्यकताही ते व्यक्त करतात आणि अनुभव घ्यावयास सांगतात की, केवळ संपत्ती असेपर्यंतच सखा, दादा म्हणतील. संपत्ती गेली तर अभागी, करंटा म्हणतील. या विचारातून सामाजिक संबंधाचे त्यांचे चिंतन किती सखोल आहे, हे दिसून येते.

संत एकनाथांनी संपत्तीविषयक दृष्टिकोन विस्तृतपणे व्यक्त केला आहे. धन हे मातीसमान ज्यांना वाटेल तोच साधू, असे ते म्हणतात. नाथ संपत्ती, साधू, संसारी, व्यापारी, धनिक, कंजूष या सर्वांविषयीचा त्यांचा दृष्टिकोन व्यक्त करतात. धन केवळ कामासाठी आवश्यक आहे, तेवढ्यापुरतेच त्याकडे पाहा, तरच मनात दोष निर्माण होत नाहीत, असे सांगून ते पुढे म्हणतात, "घालूनियां काखे धन । सदा मागे जो कोरान्न ।।१।। धन्य वायां जिणें पाही । श्वान सूकर सम तेही ।।२।। असो नियां दरिद्रता । सदा धर्मावरी चिंता ।।३।। द्रव्य पदरी बहू आहे । अतिथि रिक्त हस्ते जाये ।।४।। एका जनार्दनी ऐसे पामर । नरक भोगती अघोर ।।५।।''[५] ज्याच्याकडे धन आहे, पण तो त्याचा उपयोग न करता सदा कोरान्न मागत फिरतो, अशाचे जीवन व्यर्थ आहे. घरात संपत्ती असून ही दारावरील अतिथी रिकाम्या हाताने परत जात असेल, तर त्याच्यासारखा दुष्ट कोणी नाही, हा विचार संपत्तीची उपयुक्तता व तिचा हव्यास न धरता योग्य वापर करण्यास सुचविणारा आहे.

धनलोभी माणसाविषयी अभंगातून विचार व्यक्त करताना ते म्हणतात, "धन लोभ्याचें जाय धन । शोधितसे रात्रंदिन ।।१।। त्यांची निंदा करतील लोक । रांडा पोरें भुंकती देख ।।२।। भिकेलागीं जेथ गेला । म्हणती काळतोंडा आला ।।३।। हाता धनलोभें भुलला । संचित ते बरा नागविला ।।४।। ऐसें धनाचें कारण । शरण एका जनार्दन ।।५।।''[६] लोभी माणसाचे धन गेल्यास तो रात्रंदिवस शोधील. लोक त्याची निंदा करतील. पत्नी-मुले टाकून बोलतील. असे धनामुळे होऊ शकते. त्यापेक्षा त्याचा योग्य वापर केल्यास ही वेळ येणार नाही. एकूणच, संत एकनाथांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन हा व्यक्तिगत उपयुक्ततेचा असून संपत्तीमुळे अनेक संकटे ओढवू शकतात, ती टाळायची असतील तर तिचा योग्य वापर करा, असे ते म्हणतात. संपत्तीचा अतिरेकी संचय हा संकटात नेऊ शकतो त्यामुळे ही संपत्ती इतरास देण्यासंदर्भात ते जे म्हणतात, ते संपत्तीचे विकेंद्रीकरण असून, संपत्तीवर सर्वांचा अधिकार असल्याची जाणीव त्यांना आहे. म्हणून तिचा योग्य वापर व इतरांना दान, हा विचार सामाजिक संतुलन राखणारा व दूरदृष्टी असलेला आहे.

संत तुकारामांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन व्यापकपणे व्यक्त झाला आहे. उत्तमपणे धन मिळवा; पण आवश्यक तेवढेच, या विचाराचे त्यांनी समर्थन केले आहे. नंतरच्या अभंगांत मात्र संपत्तीविषयी त्यांचा दृष्टिकोन उदास होत गेल्याचे जाणवते. सुरुवातीला धन कसे जोडावे, याविषयी सांगताना ते म्हणतात, "जोडोनिया धन उत्तम वेव्हारें । उदास विचारे वेंच करी ।।१।। उत्तमचि गती तो एक पावेल । उत्तम भोगील जीव खाणी ।।२।।''[७] उत्तम ग्रहस्थाश्रमाच्या स्वरूपाचे वर्णन करताना ते म्हणतात, उत्तम व्यवहाराने संपत्ती मिळवून तिचा योग्य विनियोग करावा. ही शाश्वत नीतिमूल्यांची शिकवण देऊन 'उत्तम बना' असा दृष्टिकोन बाळगतात. काही लोक संन्यासी होऊन भिक्षा मागतात, याचा तुकाराम निषेध करतात. अशा प्रवृत्तीने परमेश्वरप्राप्ती होत नसून, ज्याची परमेश्वरावर निष्ठा आहे, त्याने आपले कर्तृत्व पणाला लावून उद्योगी बनावे व उत्तम धन मिळवावे, अशा लोकांना ईश्वर प्राप्त होतो. तेच उत्तम गती पावतील व त्यांच्याच वाट्याला उत्तम जीवन येईल, असे ते म्हणतात. संपत्ती जोडताना तिचा हव्यास धरू नये. हव्यास धरला तर काय होते, याविषयी ते म्हणतात, "जोडीच्या हव्यासें । लागे धनाचेंचि पिसें ।।१।। मग आणीक दुसरें । लोभ्या नावडती पोरें।।२।।''[८] संपत्ती जमा करण्याचे वेड एकदा लागले, तर त्या लोभी जीवाला संपत्तीशिवाय काहीही दिसणार नाही. स्वतःची मुलेसुद्धा त्याला आवडणार नाहीत. हा दृष्टिकोन संपत्तीची हाव कमी करणारा असून आवश्यक तेवढीच संपत्ती असावी, असा विचार व्यक्त करणारा आहे.

धन कितीही जास्त मिळविले तरी आवश्यकतेपेक्षा अधिक वापरता येणार नाही. मृत्यू अटळ असून, त्यानंतर त्या संपत्तीचा काय उपयोग, असे सांगताना ते म्हणतात, "धन मेळवूनि कोटी । सवें नये रे लंगोटी ।।१।।''[९] कितीही संपत्ती मिळविली तरी शेवटी सोबत काहीच येणार नसून, सर्व व्यर्थ आहे. यातून त्यांनी संपत्ती आणि जीवन यांच्या अशाश्वततेवर खोल प्रकाश टाकला आहे. एखाद्याने आयुष्यभर संपत्तीच्या राशीच्या राशी मिळवाव्यात, त्यांची प्राणपणाने जपवणूक करावी आणि एक दिवस सर्व वैभव सोडून जावे. ही मानवी जीवनातील शोकांन्तिका ते परखडपणे व्यक्त करतात. त्यामुळे निश्चितच संपत्तीचा हव्यास कमी होईल आणि तोच दृष्टिकोनही त्यांचा असावा, असे वाटते. पण, मृत्यू अटळ आहे हे माहीत असूनही माणसाचा संपत्तीचा हव्यास काही कमी होताना दिसत नाही, तेव्हा ते म्हणतात, "करूनि जतन । कोणा कामा आलें धन ।।१।। ऐसें जाणत जाणतां । कां रे होतोसी नेणता ।।२।।''[१०] आयुष्यभर धन साठवून ठेवतोस; पण त्यापासून आजपर्यंत कोणाला किती फायदा झाला आहे, जे जतन केले ते मरणानंतर कोणाला उपयोगी पडले काय, मग तू हे सर्व जाणत असूनही असा नेणता का बनतो आहेस, असा सवाल ते करतात व त्यातून संपत्तीचा मानवी मनातील लोभ कमी करण्याचा प्रयत्न करतात.

तुकारामांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन पुढे बदलत जातो व संपत्तीची विरक्ती त्यांच्यात निर्माण होते. ते म्हणतात, "द्रव्याचा तो आम्हीं धरितो विटाळ । तयापाठीं काळ लाग धरी ।।१।।(५०७) द्रव्याचिया मागें कळिकाळाचा लाग । म्हणोनियां संग खोटा त्याचा ।।१।।(५०८) ''[११] संपत्तीचा संग नको. त्याचा विटाळ होतो. कारण त्याचा संग खोटा आहे. ही भूमिकाच त्यांना संपत्तीबाबत विरक्ती निर्माण करणारी आहे, असे दिसून येते. पुनःपुन्हा सांगूनही लोक ऐकत नाहीत, हे दिसल्यावर त्यांची वरीलप्रमाणे भावना तयार झाली असावी, असे वाटते. जीविताच्या क्षणभंगुरतेच्या व संपत्तीच्या चंचलतेच्या पुनःपुन्हा उच्चाराने तुकाराम संपत्तीचा द्वेष करीत होते, काय असे वाटण्याचे कारण नाही. तसे ते करीत नसून संपत्तीविषयी त्यांनी घृणा कधीच व्यक्त केली नाही. तर, संपत्ती जीवनात सर्वस्व नसून, ती फक्त सत्कारणापुरती वापरावी; तसे करण्याणेच लोककल्याण होते, याची जाणीव त्यांना आहे. एकूणच, त्यांचा संपत्तीविषयीचा दृष्टिकोन हा समाजोपयुक्त व समाजस्वास्थ राखणारा असून, समता प्रस्थापित करणारा आहे, असे वाटते. एक व्यावहारीक वास्तव त्यांनी अनेक अभंगांतून व्यक्त केले आहे. स्वतः त्यांनी श्रीमंतीपासून गरिबीपर्यंतचा अनुभव घेतला होता.

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri, Pin-431807 Maharashtra

त्यामुळे संपत्तीचे महत्त्व व तिचा हव्यास धरल्यास होणारे परिणाम, यांची जाणीव त्यांना होती त्यामुळे तुकारामांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन त्यांच्या अनुभवातून व सामाजिक निरीक्षणातून तयार झाला आहे, असे वाटते.

अशा रीतीने वारकरी संतांचा संपत्तीविषयक दृष्टिकोन त्यांनी आपल्या अभंगातून व्यक्त केला आहे. कुटुंब, समाज व व्यक्ती यांना संपत्तीचे महत्त्व व तिच्या हव्यासाचे संभाव्य परिणाम, अशा दोन्ही बाजूंनी संतांनी अत्यंत मूलभूतपणे तत्कालीन समाजाला व आजच्या समाजालाही उपयुक्त ठरेल, असा दृष्टिकोन व्यक्त केला आहे.

संदर्भ सुची

०१. दांडेकर शं. वा. (संपा.), श्री नामदेव गाथा, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, पुनर्मुद्रण २००८, पृष्ठ-२७८.
०२. तत्रैव, पृष्ठ-७१६.
०३. श्री सकलसंतवाणी (खंड पहिला), गीता प्रेस, गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण, पृष्ठ-२६८-२६९.
०४. श्रीसकलसंतवाणी (खंड दुसरा), गीता प्रेस गोरखपूर, चतुर्थ पुनर्मुद्रण, पृष्ठ- ०६-०७.
०५. तत्रैव, पृष्ठ-३१९.
०६. तत्रैव
०७. बेणारे गोपाळराव गोविंद(संपा.), सार्थ तुकाराम गाथा, शारदा साहित्य, पुणे, पृष्ठ-४५२.
०८. तत्रैव, पृष्ठ-७५५.
०९. तत्रैव, पृष्ठ-६२५.
१०. तत्रैव, पृष्ठ-४३१.
११. तत्रैव, पृष्ठ-१२६.

Principal
Late. Babasaheb Deshmukh
Gorthekar Arts, Commerce
& Science Mahavidyalaya
Umri. Dist. Nanded. [M.S.]

2.2.1
10 13 9

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra) ... Umri Dist. Nanded

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक संशोधन पत्रिका

विद्यावार्ता

Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-11

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat**.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
Limbaganesh, Dist. Beed, Pin-431126
Mobi. 09850203295, 07588057695

16) वारकरी सांप्रदायिक कीर्तनाची स्वरुप वैशिष्ट्ये || 65
प्रा.डॉ. एच.डी. आकोटकार, जि. बुलडाणा.

17) देऊळगाव राजा शहरातील नागरिकांसाठी ग्राहक संरक्षण कायद्याची उपयोगिता व जनजागृती- एक चिकित्सक अभ्यास || 68
प्रा. डॉ. विनोद रतिराम बन्सिले, देऊळगाव राजा

18) वस्तु व सेवा विक्रीमध्ये प्रसारमाध्यमांची भूमिका || 72
डॉ. सर्जेराव गंगाधर गोल्डे, धुळे.

19) वारकरी संतांचा सामाजिक सुधारणावादी दृष्टिकोन || 75
प्रा. डॉ. संभाजी जाधव, जि. नांदेड

20) मराठी आणि हिंदीतील दलित कविता || 78
प्रा. डॉ. विजय विष्णुपंत केसकर, जि.पुणे

21) भूतान आणि भारताची बाह्य, अंतर्गत उर्जा सुरक्षा || 81
प्रा. डॉ. एस. पी. ढाके, प्रा. दिनेश दयाराम माळी, जि. धुळे

22) वारुताई वासुदेव दास्ताने यांचे भारतीय स्वातंत्र्य आंदोलनात योगदान || 83
प्रा. डॉ. दिनेश रामदास महाजन, जि.जळगाव

23) लातूर जिल्हयातील अनुदानित महाविद्यालयीन ग्रंथालयात सिक्स सिग्मा या तंत्राचे उपयोजन : एक अभ्यास || 86
श्री. धनंजय एल. मोतेवार, जि. लातूर, डॉ. सौ. शालीनी एम. साखरकर, जि. नागपूर

24) मधु सावंत यांच्या कथेतून आलेले ग्रामीण राजकीय वास्तव || 90
प्रा. संगीता मुंढे, हिंगोली.

25) संत कवयित्री जनाबाईच्या काव्यातील प्रतिमासृष्टी || 92
माया विठ्ठलराव पराते, नागपूर

26) दुर्गा भागवत यांच्या 'ऋतुचक्रातील' निसर्ग वर्णनाचे वेगळेपण || 95
प्रा. किशोर आर. पाठक, जि. जळगांव

27) मराठवाडयातील पाणलोट क्षेत्राचीसद्य परिस्थिती : एक अभ्यास || 96
डॉ. पाटील बी. ए., केज.

28) श्री क्षेत्र तुळजापूर : एक जागृत शक्तिपीठ || 100
प्रा. पाटील व्ही.एम., बीड

29) अनुसूचित जाती—जमातींसाठी समावेशक योजना आणि कार्यक्रमाचे विश्लेषण || 102
प्रा. सुप्रिया दिनानाथ पावसकर, रत्नागिरी

30) दिल्ली-मुंबई औद्योगिक कॉरिडॉर व मराठवाडा विकास - एक दृष्टीकोन || 105
प्रा. साबळे बालाजी आनंदा, जि.बीड

https://sites.google.com/site/vidyawartajournal http://www.vidyawarta.blogspot.com

Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Mahavidyalaya, Umri Pin-431807 Dist. Nanded (Maharashtra)

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta™ | Jan. To Mar. 2017
Issue-17, Vol-11 | 075

माहिती, प्रलोभने व अतिशोयोक्ती करुन लोकांना फसविले जाते.

३) वस्तुची सत्यता लपविली जाते.

४) नको असलेली विधाने बारिक अक्षरात छापली जातात.

५) ग्राहकांमध्ये गोंधळ किंवा संभ्रम निर्माण होतो.

६) उत्पादन खर्चात वाढ होते.

७) राज्यकर्त्यांची हातची बाहुले बनली आहे.

* सारांश:-

वरिल प्रमाणे प्रसार माध्यमावर टिका करण्यात येत असल्यातरी आज जागतिकीकरणाच्या व स्पर्धेच्या काळात प्रसारमाध्यमामुळे वस्तुला निर्माण होणारी मागणी, त्यामुळे वस्तुच्या विक्रीत होणारी वाढ, वस्तु व सेवांच्या उत्पादनात होणारी वाढ, रोजगारात वाढ आणि यातुन नविन संपत्तीची होणारी निर्मिती हा क्रम प्रसारमाध्यमाचे सहाय्य होते ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

* संदर्भ ग्रंथ :-

१) विपणन प्रक्रिया आणि प्रसिद्धी- प्रा. एल.पी. वाकळे.

२) भारतातील प्रसारमाध्यमे काल आणि आज- जे.व्ही. विलानिलम, अनुवाद- जयमत दळवी.

३) जाहिरातीचे जग- यशोदा भागवत.

४) पत्रकारिता रूप आणि स्वरूप- डॉ. निशीगंधा व्यवहारे.

५) मीडिया शोध- ऋतु गोठी.

❑❑❑

19

वारकरी संतांचा सामाजिक सुधारणावादी दृष्टिकोन

प्रा. डॉ. संभाजी जाधव,
मराठी विभाग प्रमुख,
कै. बाबासाहेब देशमुख गोरठेकर महाविद्यालय, उमरी जि. नांदेड

****

वारकरी संतांची विचारधारा सुधारणवादी असून, त्यांचा समाजाकडे आणि धर्माकडे पाहण्याचा एक स्वतंत्र दृष्टिकोन आहे. समाजातील दोष दूर करून समाज व धर्म यात सुधारणा घडवून आणण्यासाठी त्यांनी अनेक प्रकारे प्रयत्न केले. अभंग हे त्यापैकी एक माध्यम आहे. अभंगातून समाज, व्यक्ती, धर्म यांत सुधारण घडवून आणण्यावर त्यांनी अधिक भर दिला आहे. संतांच्या काळात धर्मात पाप-पुण्य, मोक्ष या नावाखाली ज्या अनेक वाईट गोष्टी चालत होत्या, त्यांची संतांना काळजी वाटत असे व त्यातून समाजाचे हित करावे, ही भावना तयार झाली. धर्माचे, परमेश्वराचे खरे स्वरूप समाजासमोर आणण्याचे प्रयत्न त्यांनी केले. प्रत्येक कालखंडात संतांनी सामान्य माणसाचे नेतृत्व करीत विधायक सुधारणा झाल्या पाहिजे, ही भूमिका घेतल्याचे दिसून येते. प्रसंगी त्यांनी सुधारणा घडवून आणण्यासाठी कठोर शब्दांनी प्रहार केले; पण समाजाच्या दुर्वर्तनावर, प्रहार करीत असताना त्यांनी समाजाला कधी अपमानित केले नाही. समाज किंवा व्यक्तीमधे बदल घडवून आणण्यासाठी त्याला अपमानित करण्याची आवश्यकता नाही, हे ते जाणत होते. त्यामुळे त्यांनी कधी परमेश्वरभक्तीच्या माध्यमातून, तर कधी प्रेमळ शब्दांतून समाजाला त्याची चूक लक्षात आणून दिली.

संत नादेमवांनी देशात भ्रमंती केली असल्यामुळे तत्कालीन समाजाचे त्यांनी सूक्ष्म निरीक्षण केले. त्यातून त्यांनी कौटुंबिक, सामाजिक, धार्मिक, व्यक्तिमन, परमेश्वर अशा अनेक विषयांवर अभंगरचना केली. यात वेळोवेळी सुधारण झाली पाहिजे, असे त्यांना वाटत असे. व्यक्तीने विवेक जपला पाहिजे, हे सांगताना ते म्हणतात, "सर्व पाप पुण्य हीचिं दोन्हीं भांडी । विवेक न सांडी येतां जातां।।१।।"[१] चांगले व वाईट यांतील फरक जाणण्याची ताकद विवेकाने प्राप्त होत असते. त्यामुळे विवेक जपा, असे नामदेव म्हणतात. त्यांनी व्यक्ती व समाज अधिकाधिक कसा विवेकशील

Late Babasaheb Deshmukh ... UMRI Pin-431807 (Maharashtra)

बनवता येईल, यासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.

संत नामदेवांच्या सुधारणावादी भूमिकेला स्पष्ट करणारे अनेक अभंग दिसून येतात. त्यांतील एक असा आहे "आम्ही परीट चोखट । शुद्ध केलें खटनट ।।१।। बोध साबण लाऊनी ठायी । डाग उडविला पाही ।।२।।शांति शिळेवरी धुतले । ज्ञानगंगे निर्मळ जालें।।३।। परब्रम्ह होउनी ठेलों । नामा म्हणे सुखरूप जालों।।४।।"[२] येथील भूमिका ही परिटाची असून, ती सूचक आहे. खटनट ह्या सर्वांना शुद्ध करण्याचे काम नामदेव करीत आहेत. बोधरूपी ज्ञानाचा साबण आहे. त्यामुळे चारित्र्य, मन, बुद्धीवरील अनेक प्रकारचे डाग धुतले जात आहेत. हे सर्व शांतिरूपाने चालू असून, त्यात समाजाची घडी विस्कटत नाही. ज्ञानरूपी निर्मळ समाज पाहून नामदेव समाधानी होतात. ही भूमिका सुधारणावादी आहे.

ईश्वरापुढे सर्व माणसे समान आहेत. तेथे जातिभेदाला काही किंमत नाही. ईश्वरीय सेवाभावालाच महत्त्व आहे, असा सुधारणावादी दृष्टिकोन सर्वच वारकरी संतांनी घेतला. त्यात संत जनाबाईने अशीच भूमिका घेतली असून, तिच्या अभंगातून त्याचे अनेक दाखले देता येतात. ईश्वर सर्वांना समान लेखतो, ही भूमिका जनाबाईची महत्त्वपूर्ण आहे. तो प्रत्येक कामात मदत करतो. हे परमेश्वराच्या अलौकिकत्वाचे लौकिकीकरण असून, ईश्वर सर्वांचा आहे, ही भूमिका व्यक्त करताना त्या म्हणतात, "ऐसी कीर्तनाची गोडी। वैकुंठीहूनी घाली उडी ।।१।। आपण वैकुंठीचे नसे । भक्तापासी जाण वसे ।।२।।"[३] अशा स्वरूपात जनाबाईनी ईश्वरीय भूमिका लोकांपुढे ठेवण्यामागचा दृष्टिकोन हा ईश्वराचे सामान्यीकरण करणारा व तो आपल्यासारखा आहे, असा भाव निर्माण करणारा आहे. परमेश्वर आपल्यासारखा म्हणजे आपला असून, प्रचलित व्यवस्थेने नाकारलेले हक्कसुद्धा आपले आहेत, हा विचार रुजविणारा आहे. संत ज्ञानेश्वरांनी समाजपरिवर्तन घडवून आणण्यासाठी 'ज्ञानेश्वरी' सारख्या ग्रंथाबरोबरच अभंगरचनाही केली. सामान्य माणसांचा उद्धार त्यांना साधावयाचा होता. तत्कालीन समाज आत्मविश्वासशून्य आणि दिशाहीन होता. त्या समाजात विश्वास निर्माण करून दिशा देण्याचे काम ज्ञानेश्वरांनी केल्याचे दिसून येते. ज्ञान आणि धर्मविचारावर जी विकृत आवरणे चढली होती, ती दूर करून, समाजविकासाचा मार्ग मोकळा करून, समाजाला अनेक अंधश्रद्धा, अस्पृश्यता यांसारख्या वाईट रूढींतून सोडवण्याचे काम त्यांनी केले. हे करताना ते म्हणतात, "दुजेपणाचा भावो आम्हां नाहीं ठावो । सर्वी सर्व देवो आकारला ।।१।। कैसे याचें कारणे सांग आम्हां माय । कामधेनु होय कल्पनेची ।।२।।"[४] संतांना दुजेपणाचा भाव नको होता, हा विचार समाजात बदल घडवून इच्छिणारा आहे. "ज्ञानेश्वर हे महाराष्ट्रातील संतचळवळीचे, धार्मिक प्रबोधनाचे आणि दलितोद्धाराचे आद्य प्रणेते होत. परमात्म्याला ब्राम्हणांपासून अंत्यजापर्यंत सर्व भक्त सारखेच प्रिय असतात. भक्ताला विद्वतेचे आवरण आणि वर्णाभिमान झुगारून देवापुढे उभे राहावे लागते. जातिसंस्थेतील उच्च-नीच भाव, अधिकारभेद, विषमता, संकुचितपणा इत्यादी दोष ज्ञानेश्वरांनाही दिसत होते.......... बाह्य विषमतेपेक्षा मना-मनांतील भेदभाव अधिक घातक आहेत, याची जाणीव होती."[५] मनातील भेदभाव दूर झाल्याशिवाय बाहेरील भेदभाव दूर करता येणे शक्य नव्हते. म्हणून त्यांनी आतून-बाहेरून बदल घडला पाहिजे, यासाठी प्रयत्न केले. त्यांचा हा दृष्टिकोन सुधारणावादी आहे.

संत गोरा कुंभार यांनी सुधारणावादी विचार मांडताना व्यक्तीच्या कर्माला अधिक महत्त्व दिले आहे. माणसाने जे काम हाती घेतले, त्यात जीव ओतला पाहिजे. प्रामाणिकपणा हा व्यक्तिगत व सामाजिक जीवनाला गती प्राप्त करून देणारा घटक आहे, हे सांगताना ते म्हणतात, "एकमेंका माजी भाव एकविध । असे एक बोध भेदरहित ।।१।। तूं मज ओळखी तू मज ओळखी । मी तुज देखत आत्मवस्तु ।।२।।"[६] समर्पणाशिवाय सुधारणा नाही. प्रत्येक व्यक्ती वेगळी असली तरी त्यातील भाव समान आहेत. तसा परमेश्वर प्रत्येकात असतो. त्यामुळे मी परमेश्वराच्या अधिक जवळ आहे, हा अहंकार दुःख वाढवील, जातीयता ऱ्हासाला कारणीभूत ठरेल, हा दृष्टिकोन सामाजिक सुधारणा घडवून आणणारा आहे.

संत नरहरी सोनार यांनी ही परंपरा पुढे नेत आपले विचार समाजापुढे आचरणातून ठेवले. आपण जे रुजवितो, तेच निर्माण होते. त्यामुळे व्यक्तीने मानवी कल्याणाकरिता चांगले विचार पेरले पाहिजेत, हे सांगताना ते म्हणतात, "ज्याचें बीज पेरियेले । त्यांचे त्यास फळ आलें ।।५।। ज्यानें जैसें आचरिले । तैसें त्याच्या फळा आलें ।।६।। मानवाचें कल्पना बळ । देव करितों सकळ ।।७।।"[७] विचारांची पेरणी व आचरण यांना अधिक महत्त्व देत, समाजहित व मानवी कल्याण यांचा विचार करून समाजाच्या विचारात बदल घडला पाहिजे, हा विचार सुधारणावादी आहे.

संत माणकोजी बोधला यांनी अविद्या, वाईट इच्छा सोडून आत्मविश्वास वाढवावा, हा विचार अभंगातून दिला आहे. त्यातून सामाजिक सुधारणा शक्य आहे, असे त्यांना वाटते. "ये माझ्या मंदिरा विठोबा उदारा । तोडूनिया थारा अविद्येचा ।।१।। कुवासना कुबुद्धि मुळीं हीन छेदी । अहंकारासी बंदी घालूनिया।।२।।"[८] ज्ञानाचे महत्त्व तत्कालीन समाजाला पटवून देणे, ही महत्त्वपूर्ण कामगिरी त्यांच्या अभंगातून दिसून येते. संत एकनाथांनी हा वारसा पुढे नेत एक पाऊल पुढे टाकले. तत्कालीन समाजाचे नैतिक अधःपतन

होऊन समाज रसातळाला गेला होता. मत्सर, दंभ, अहंकार, विषयवासना, या दुर्गुणांनी समाज बरबटला होता. अशा समाजाची नैतिकता उंचावून त्याला आत्मविश्वास देणे गरजेचे होते. म्हणून नाथ नैतिक मूल्यशिक्षण समाजाला देताना म्हणतात, "चिंतने नासतसे चिंता । चिंतने सर्व कार्य ते हातां । चिंतनें मोक्ष सायुज्यता घर शोधितसे ।।१।। ऐसे चिंतनाचें महिमान । तारिले अधम खळ जन। चिंतने समाधान । प्राणिमात्र होतसे।।२।।"[९] मानवी जीवनातील चिंतनाचे महत्त्व पटवून देताना त्यांनी चिंतनामुळे चिंता नाहीशी होते, असे म्हटले आहे. त्यांना याची जाणीव आहे की, सामान्य माणूस अनेक दु:खांत आहे; पण त्या समस्येवर तो उपाय न शोधता कर्मकांडाच्या मागे लागला आहे. अशा देवभोळेपणामुळे समस्या तर कमी होत नाही, उलट ती अधिक वाढते. शिवाय त्या काळात राजकीय अस्थिरता होती. त्यातही सामान्य माणूसच भरडला जात होता. इस्लामी आक्रमणाने तो भयग्रस्त झाला होता. त्यामुळे तो दर्ग्याची व पिराची पूजा करू लागला. त्याची अस्मिता लयाला गेली होती. त्यामुळे नाथ म्हणतात, "हरे भव भय व्यथा चिंतने । दूर पळती नाना विघ्नें । कली कल्मष बंधने । न बाधती चिंतनें ।।१।।"[१०] ही विघ्ने दूरे सारायची असतील, भय कमी करायचे असेल, तर चिंतन महत्त्वपूर्ण आहे, असे चिंतनाचे मानवी जीवनातील महत्त्व ते सांगतात. समाजाला धीर देताना, या व्यथांच्या मुळाशी अविद्या आहे, असे त्यांना वाटते. पण, ही अविद्या चिंतनाने दूर करता येते, हे सांगताना नाथ म्हणतात, "रात्रीची प्रौढी नोहे सूर्याचा प्रकाश । तोंवरीच भास अंधाराचा ।।१।। सूर्याचे उदयीं अंधार हा नासे । तैसें अज्ञानें नासे ज्ञान सर्व ।।२।।"[११] या ठिकाणी रात्र, सूर्य हे प्रतीकात्मक आहे. रात्र ही अविद्या आणि धार्मिक आक्रमणाच्या वाईट स्थितीचे चित्रण करणारी असून, ती स्थिती फार काळ टिकणारी नाही. कारण ज्ञानाच्या प्रकाशाने हे सर्व नाहीसे करता येते, हा विश्वास नाथ तत्कालीन समाजाला देऊ पाहतात. त्यामुळे समाज सावरेल, असा त्यांना विश्वास वाटतो.

संत तुकारामांच्या अभंगातून त्यांचा सुधारणावादी दृष्टिकोन जाणवतो. समाजातील सामान्य माणसाविषयीचा कळवळा, त्यांच्या उद्धाराची तळमळ जागोजागी दिसते. संत कोणाला म्हणावे, हे सांगताना ते म्हणतात, "जे का रंजले गांजले । त्यांसि म्हणे जो आपुले ।।१।। तोचि साधु ओळखावा । देव तेथेंचि जाणावा ।।२।। मृदू सबाह्य नवनीत । तैसें सज्जनांचे चित्त ।।३।। ज्यासि आपंगिता नाही । त्यासि धरी जो ऱ्हदयीं ।।४।।"[१२] ज्याला गरिबाची दया आहे, जो आतून-बाहेरून कोमल आहे, ज्याचे चित्त सज्जन आहे आणि तो आधारहीन लोकांना ऱ्हदयाशी धरतो, त्याला साधू म्हणावे. संताची ही व्याख्या वेगळी असून, ती कालसुसंगत आहे. यात सुधारणावादी दृष्टिकोन दिसतो. तुकारामांना समाजातील प्रत्येक समस्येवर कायमस्वरूपी उपाय हवा आहे. सामाजिक समस्या ही मुळासकट उपटली पाहिजे. म्हणून ते म्हणतात, "पोटीं शूळ अंगी उटी चंदनाची। आवडी सुखची कोण तया ।।१।। तैसें मज कां गा केले पंढरीराया। लौकिक हा वायां वाढविला ।।२।।"[१३] पोटात त्रास आहे आणि वर शरीराला चंदन लावले, तर काय उपयोग? यातून त्यांना व्यक्तींच्या जीवनातील अनेक मूलभूत समस्या शिल्लक असताना त्यांना केवळ पारमार्थिक सुखाची कल्पना दाखविणे योग्य नसून, अगोदर त्यांची दु:खे निवारण केली पाहिजेत, असे ते म्हणतात. त्यांचा हा दृष्टिकोन सुधारणावादी आहे.

ज्ञानाचे महत्त्व समाजाला सांगताना तुकाराम अत्यंत समर्पक शब्दांत ते पटवून देतात. त्यांना याची जाणीव झाली की, ज्ञान हे जीवनात बदल घडवू शकते. म्हणून ते लोकांना धनाच्या पाठीमागे न लागता खरे धन म्हणजे ज्ञानाच्या मागे लागा, असे सांगताना म्हणतात, "आम्हा घरीं धन शंब्दाचींच रत्नें । शब्दांचींच शास्त्रे यत्न करूं।।१।। शब्दचि आमुच्या जीवाचें जीवन । शब्दें वाटुं धन जनलोकां ।।२।। तुका म्हणे पहा शब्दचि हा देव । शब्देंचि गौरव पूजा करूं।।३।।"[१४] मनुष्याची योग्यता ही धनावरून ठरत नसून, ज्ञानावरून ठरते, हा विचार त्यांना रुजवायचा आहे. शिवाय धन कायम राहत नाही, ज्ञान कायम राहते. तेच आजच्या काळाचे शास्त्र आणि शस्त्र आहे. व्यवहारात आणि परमार्थात जगण्यासाठी विद्या हेच एकमेव साधन आहे. त्यामुळे सर्वांनी त्याचीच पूजा केली पाहिजे. विद्येचे महत्त्व या पलीकडे आजपर्यंत तरी तुकारामाशिवाय कोणी सांगितले नाही एवढे महत्त्व ते विद्येचे सांगतात. त्यामुळे त्यांच्या हा दृष्टिकोन सुधारणावादी आहे.

संत बहेणा यांच्या अभंगातही सुधारणावादी दृष्टिकोन दिसून येतो. त्यांच्यावर संत तुकारामांचा प्रभाव असल्यामुळे त्याही तुकारामांच्या दृष्टिकोनातून विचार करताना दिसतात. याविषयी शालिनी जावडेकर म्हणतात, "अध्यात्मविद्येच्या प्रातांत गुरूचे वा शिष्याचे वर्ण, आश्रम, वेष, वय, जात इत्यादी आड येऊ शकत नाही, हे त्यांनी आपल्या जीवनात स्वत:च्या आचरणाने सिद्ध केले. तुकारामांची परखड विचारसरणी, एकंदर वारकरी संतांचा पारमार्थिक समतावाद बहेणाबाईंर्च्या जीवनात व वाङ्मयात पूर्ण परिणत स्वरूपात दिसतो."[१५] त्यामुळे संत तुकाराम व बहेणाबाई यांच्या सुधारणावादी विचारांत समानता दिसून येते.

संत नामदेवापासून ते संत बहेणा पर्यंतच्या दीर्घ वारकरी परंपरेत समाजाकडे सुधारणावादी दृष्टिकोनातून संत पाहताना दिसतात.

Principal
Late Babasaheb Deshmukh Gorthekar Arts, Commerce ... Mahavidyalaya ... Nanded. [M.S.]
UMRI Pin-431807 Maharashtra